

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM İKTİSADI VE FİNANS ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

İSLAM TARİHİNDE DİVAN TEŞKİLATI VE
İKTİSÂDÎ-MÂLÎ DÜZEN İÇERİSİNDEKİ YERİ

Bahjt MOUHAMD ALMOUSTAFA
2501181204

TEZ DANIŞMANI
DOÇ. DR. ÖMER KARAOĞLU

İstanbul - 2020

ÖZ

İSLAM TARİHİNDE DİVAN TEŞKİLATI VE İKTİSÂDÎ-MÂLÎ DÜZEN İÇERİSİNDEKİ YERİ

Bahjt MOUHAMD ALMOUSTAFA

Bu araştırma, İslâm Tarihi ışığında; Divan'ın iktisadî-mâlî zeminde gerçekleştirdiği düzenlemeler, mâlî gelir-giderler açısından sağladığı adâlet, İslam Devleti'nin iktisadî işleriyle ilgilenen bütün divanlara yaptığı mâlî denetlemeyle iktisadî bozulmanın nasıl önünü aldığı konularını inceleyip o asırlarda Divan'ın denetimindeki mâlî girdi ve çıktıları ortaya koyarak Divan Teşkilatı'nın iktisadî düzendeki rolünü ortaya koymayı hedeflemektedir. Bu girdi ve çıktılar araştırmada her döneme âit rakamları içeren tablo ve şemalarla düzenlenip gösterilmiştir. Araştırma İslam Devleti'nin hüküm sürdüğü bütün asırları kapsamakla beraber, Divan'ın farkedilir şekilde geliştiği Abbâsîler ve Emevîler Dönemlerine ayrıca odaklanmıştır.

Araştırma; Divan Teşkilatı'nın yüksek miktarda parayı idâre etmesi ve İslam Devleti'nin topluma yapılan harcamaları, bireylere verilen erzağı ve devlet altyapısı için yapılan harcamaları da kapsayan genel harcamalarını denetlemekten sorumlu olmasıyla iktisadî-mâlî düzende ciddi bir etkisi olduğu sonucuna varmıştır. Ayrıca araştırma, şu anki asırda Divan Teşkilatı'nın yokluğundan kaynaklanan sonuçları zikrederek sona ermektedir.

Anahtar Kelimeler: Divan, İktisadî-Mâlî Düzen, Girdi, Çıktı, Denetim, Ta'rîb, Teşkilat.

ABSTRACT

A SUMMARY OF THE ROLE OF THE DĪWĀN IN THE ECONOMIC STRUCTURE THROUGHOUT ISLAMIC HISTORY

Bahjt MOUHAMD ALMOUSTAFA

This study aims to present the role of the dīwān in the economic structure throughout Islamic history, bringing to light the practical impact that the dīwān had on the financial and economic sector. It discusses the fairness that it provided with regards to imports and exports, as well as preventing corruption through the supervision of finances for the entire state. The dīwān displayed publicly the income and expenses for funds that were overseen therein during that time, which were arranged in charts and graphs that kept record of all respective numbers in each era. The study covers all eras of Islamic rule, with a focus on the Umayyad and Abbasid eras, during which the dīwān underwent considerable development.

The study concludes that the dīwān had a clear impact on the economic and financial system through its administration of vast amounts of property. It was responsible for overseeing the state's public spending, including funding for public projects, individual disbursements, and other expenditures that were distributed in the state's infrastructure. The study ends with the mention of the effects of not having the diwān in our current times.

Keywords: Dīwān , Financial System,Economic System,Income, Expenses, Supervision, Fiscal Responsibility, Arabization, Institution

ÖNSÖZ

Bu çalışma genel olarak İslam tarihinde özel olarak ise dört halife, Emevi, Abbasi ve Osmanlı Devleti'nin hüküm yıllarında divan teşkilatını ele almaktadır. Ayrıca bu çalışma sadece divanların tarihini değil, mali divanların rolünü ve iktisat sistemine etkisini incelemektedir. Buna ek olarak araştırma, İslam tarihinde mali divanları gösteren ve açıklayan tablolarla desteklenmiştir.

Bu çalışmanın başlangıcından sonuna kadar her safhasında emeği olan, çalışmalarım boyunca yardımlarını hiçbir zaman esirgemeyen, sorularıma büyük bir hoşgörü ile cevap veren değerli tez danışmanım ve çok kıymetli hocam Doç. Dr. Ömer KARAOĞLU'na sonsuz teşekkürler.

Yaptığımız görüşmelerde konuyla ilgili aydınlatmalarda bulunan kıymetli Hocam Dr. Najmeddin ALLİSSA'e şükranlarımı iletiyorum. Birçok açıdan destekleri ve çok kıymetli yönlendirmeleri için Ahmet Masri, Selman Sağlam, Hüseyin Yürekli, Abdullah Öztel'e değerli yardımları ve hoş sohbetleri için çok teşekkür ederim. Son olarak hiçbir zaman desteğini benden esirgemeyen başta anne ve babam olmak üzere ailemin her bir ferdine ayrı ayrı minnettarlığımı ifade etmek isterim.

Bahjt MOUHAMD ALMOUSTAFA

Üsküdar, 2020

İÇİNDEKİLER

ÖZ	ii
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ	iv
İÇİNDEKİLER	v
ŞEKİLLER LİSTESİ	vii
TABLolar LİSTESİ	viii
EKLER LİSTESİ	ix
KISALTMALAR LİSTESİ	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

DİVAN TEŞKİLATININ TANIMI, ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ, TA'RİBİ (ARAPÇALAŞTIRILMASI) VE DOĞUŞU

1. 1. Divan Teşkilatının Tanımı, Ta'rîbi (Arapçalaştırılması) ve Ortaya Çıkış Sebepleri	8
1. 1. 1. Divan Teşkilatının Tanımı	8
1. 1. 2. Divanların Ta'rîbi (Arapçalaştırılması)	11
1. 1. 3. Divanın Ortaya Çıkış Sebepleri	16
1. 2. Divan Teşkilatının Doğuşu ve Gelişimi	19
1. 2. 1. Pers ve Bizans İmparatorlukları Döneminde Divan Teşkilatı	20
1. 2. 1. 1. Pers İmparatorluğu Döneminde Divan Teşkilatı	20
1. 2. 1. 2. Bizans İmparatorluğu Döneminde Divan Teşkilatı	21
1. 2. 2. Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler Döneminde Divan Teşkilatı	23
1. 2. 2. 1. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Divan Teşkilatı	23
1. 2. 2. 2. Emevîler Döneminde Divan Teşkilatı	26
1. 2. 3. Abbâsîler ve Osmanlı Döneminde Divan Teşkilatı	28
1. 2. 3. 1. Abbâsîler Döneminde Divan Teşkilatı	28
1. 2. 3. 2. Osmanlı Döneminde Divan Teşkilatı	30

İKİNCİ BÖLÜM

“İSLAM DEVLETİ’NİN MÂLÎ KURUMU VE MÂLÎ GİRDİ VE ÇIKTILARDAN SORUMLU DİVANLAR”

2. 1. İslam Devleti’nin Mâlî Kurumu “Beytü’l-Mâl”	33
---	----

2. 1. 1. Beytü'l-Mâl'in Tanımı ve Gelişimi	33
2. 1. 2. Beytü'l-Mâl'in Gelirleri	35
2. 2. Mâlî Girdilerden Sorumlu Divanlar	39
2. 2. 1. Cibâye Divanı ve Sorumlu Olduğu Mallar.....	39
2. 2. 1. 1. Cibâyenin Tanımı	39
2. 2. 1. 2. Cibâye Divanı.....	39
2. 2. 1. 3. Cibâye Divanının Sorumlu Olduğu Mallar	40
2. 2. 2. Haraç Divanı.....	43
2. 3. Mâlî Çıktılardan Sorumlu Divanlar.....	54
2. 3. 1. Nafakât Divanı.....	54
2. 3. 2. Ordu Divanı	63

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“DİVAN TEŞKİLATI TARAFINDAN YAPILAN MÂLÎ DENETLEME VE MÂLÎ DİVANLARIN ORTADAN KALKMASININ SONUÇLARI”

3. 1. Mâlî Denetlemeden Sorumlu Divanlar.....	70
3. 1. 1. Beytü'l-Mâl Divanı	70
3. 1. 1. 1. Beytü'l-Mâl ve Beytü'l-Mâl Divanı Arasındaki Fark	70
3. 1. 1. 2. Beytü'l-Mâl Divanı'nın Tanımı	71
3. 1. 1. 3. Beytü'l-Mâl Divanı'nın Denetim Çalışmaları.....	71
3. 1. 2. Ezimme Divanı ve Saltanat Divanı	73
3. 1. 2. 1. Ezimme Divanı.....	73
3. 1. 2. 2. Saltanat Divanı	75
3. 1. 3. Muhasebat Divanı.....	77
3. 1. 3. 1. Kuruluşu	77
3. 1. 3. 2. Muhasebat Divanına Âit İşler.....	77
3. 1. 3. 3. Muhasebat Divanı'nın İşleyişinin Genel Yapısı ve Denetim Çalışmaları.....	78
3. 2. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının Sonuçları.....	80
3. 2. 1. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının İktisadî Sonuçları	80
3. 2. 2. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının Toplumsal Sonuçları.....	82
SONUÇ.....	83
KAYNAKÇA	85
EKLER.....	94
ÖZGEÇMİŞ.....	95

ŞEKİLLER LİSTESİ

Şekil 1. İslam Devlet'inin Mâlî Kurumu	38
--	----

TABLÖLAR LİSTESİ

Tablo 1. Hz. Ömer (ra) Döneminde Cibâye	42
Tablo 2. Halife Ömer bin Hattab (ra) Döneminde Haraç Divanı Gelirleri.....	47
Tablo 3. Haraç Divanı'nın Cizye Vergisinden Olan Gelirleri.....	48
Tablo 4. Emevîler Döneminde Haraç Divanı Gelirleri	48
Tablo 5. Abbâsî Halifesi Harun Reşit Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri.....	50
Tablo 6. Abbâsî Halifesi Harun Reşit Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri (Devamı).....	51
Tablo 7. Abbâsî Halifesi Me'mun Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri.....	51
Tablo 8. Abbâsî Halifesi Me'mun Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri Gelirleri (Devamı).....	52
Tablo 9. Abbâsî Halifesi Vâsık Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri.....	53
Tablo 10. Emevî Döneminde Yapılan Harcamalar	60
Tablo 11. Abbasî Döneminde Harcamalar.....	62
Tablo 12. Abbasî Döneminde Ödül ve Atiyyeler	62
Tablo 13. Hz. Ömer (ra) Döneminde Askerlere Ve Diğer Kimselere Verilen Bağışlar	68
Tablo 14. Emevî Döneminde Ordu Divanıyla Alakalı Mâlf İşler.....	68
Tablo 15. Abbasî Döneminde Ordu Divanıyla Alakalı Mâlf Kayıtlar.....	69
Tablo 16. Abbasî Döneminde Nakdî Bağış ve Ödüller.....	69

EKLER LİSTESİ

Ek 1. İslam Devleti'ne İktisâdî Açıdan Büyük Etkisi Olan Devletleri Gösteren Harita	94
--	-----------

KISALTMALAR LİSTESİ

A.E.	: Aynı Eser
A.G.E	: Adı Geçen Eser
BKZ.	: Bakınız
BS.	: Baskı
C.	: Cilt
ÇEV.	: Çeviren
ED.	: Editör
S.	: Sayfa
SY.	: Sayı
T.Y.	: Basım Tarihi Yok
VD.	:Ve dğeri
MF.	:El-Mevsûati'l-Fıkhîyye

GİRİŞ

Eskiden beri devletlerin birçok farklı iktisâdî ve idârî teşkilatı olmuştur. Bu teşkilatlardan her biri de, devletin bu teşkilat için belirlediği yönetmelikler doğrultusunda mâlî işleri düzenlemeye çalışmıştır. Asırlar boyunca devam eden teşkilatların en önemlilerinden biri de Divan Teşkilatı'dır. Bu teşkilatın başlangıcı Pers İmparatorluğu'nda olmuştur. Ancak Pers Devleti'nde bu iç divan teşkilatı, halka karşı zulmeden bir hâle gelmiştir. Bu, her vatandaşın sâhip olduğunun üçte birini vergi olarak vermesine dâir Haraç Divanı'ndan çoğu zaman çıkan kararlardan ötürüdür. Bu durum da Divan'ın iç teşkilatında bozulmaya ve o dönemde iktisâdî adâletsizliğe yol açmıştır.

İslam Devleti de kuruluşundan itibaren, birçok açıdan devletin kalkınmasına yardım edecek sağlam kurallara dayalı iktisâdî ve idârî bir düzen ortaya koymuştur. Bu kurallar yalnızca toplumun dünyevî maslahatını, yani iktisâdî kalkınmayı ve adâlet sağlamayı gözetmemiş; bilakis bunun yanında Müslümanların uhrevî maslahatını da, yani mallarının helal olmasını, onlardan alınan zekât vb. vergilerin toplanması ve harcamaların gerçekten bunları hakeden taraflara yapılmasını da gözetmiştir. Böylelikle Divan Teşkilatı; İslam diyârındaki gerek Müslüman, gerek gayr-i müslim olsun herkesin maslahatlarını gözetken dengeli bir divan olarak kurulmuştur.

Bu bağlamda Hz. Peygamber (sav) döneminde de mâlî bir sistem ve düzen görülmektedir, ancak bu görevini ifâde eden kendine özgü bir isimle isimlendirilmemiştir. Hulefâ-yı Râşidîn dönemine gelince; bilindiği üzere Hz. Ömer zamanı İslâmî fetihlerle toprakların genişlemesi konusunda özel bir yere sâhiptir. Bu durum İslam Ordusu'ndaki askerlerin sayılarının artmasına ve İslâm Devleti'nin büyümesine, aynı zamanda haraç ve ganimetlerden oluşan ciddi bir mâlî akış oluşmasına sebep olmuştur. Hz. Ömer'i; genel anlamda idârî düzenlemeleri, özellikle de mâlî düzenlemeleri gerçekleştirecek olan Divan Teşkilatı'nı kurmaya iten etken de bu gelişmelerdir. Emevîler Dönemi'nde ise Divan, gözle görülür bir gelişme kaydetmiştir. Nitekim divanların çoğu Arapçalaştırılmış ve sayıları çoğaltılmıştır. Divan Teşkilatı'nın; devletin mâlî işlerinin, masraflarının ve memurların maaşlarının düzenlemesini yaparak İslam Devleti'nin iktisâdına büyük bir katkı sağlamasının sebebi de budur.

Divan Teşkilatı İslâm Devleti'nin var olduğu asırlar boyunca gelişmeye ve genişlemeye devam etmiş ve Osmanlı Devleti'nde son noktaya ulaşmıştır. Nitekim o

dönemde; kendi içinde koordinasyon sağlamış olan, sağlam temellere dayanan, mâlî düzenle ilgili birçok görevi olan bir teşkilat hâline gelmiştir. Mâlî girdilerle ilgili olarak; haraç, zekât, cizye vb. girdilerin hepsini o denetlemekteydi. Çıktılarla ilgili olarak ise; ister Dâru'l-Hilâfe ve oradaki ihtiyaçlar için, ister memurlar ve orduya verilecek maaş ve erzâklar için Beytü'l-Mâl'den çıkacak olan bütün harcamalardan o sorumluydu. Ayrıca Divan; hem devletin hem de toplumun iktisâdî kalkınmasını sağlamak üzere, iktisâdî âdâleti yerine getirmek için kurulmuş olan teşkilat düzenine aykırı bütün işleri teftiş edip inceleyerek mâlî denetleme kurulu rolünü de yerine getirmekteydi.

İşte bu yüzden bu araştırma da; Pers, Bizans İmparatorlukları ve Osmanlı Devleti'ne kadar uzanan İslam Devleti döneminde Divan Teşkilatı'nın tarihine ışık tutmak amacıyla hazırlanmıştır. Araştırma, Divan Teşkilatı'nın devletin iktisâdını düzenlemesi ve mâlî girdi-çıktıları takip ederek kalkınmayı sağlaması, idârî, mâlî ve askerî düzeni sağlaması gibi temel rollerine odaklanmaktadır. Araştırma bunun için devletin mâlî durumunu düzenleyen divanların tarih boyunca fonksiyonlarını incelemiş ve mâlî işleri idâresi açısından Divan Teşkilatı da ele alınmıştır. Nitekim birçok araştırmacı Divan Teşkilatı'nın tarihine değinmiş olmasına rağmen, araştırmacıların pek az bir kısmı Divan Teşkilatı'nın iktisâdî-mâlî düzene etkisine değinmiştir.

Araştırmanın Önemi ve Sınırları

Araştırmanın önemi; mâlî divanların tarihsel süreçteki gelişiminin ve gerek İslam öncesi dönemlerde, gerek İslam Devleti'nde Hz. Peygamber (sav) zamanından Osmanlı Devleti'ne kadar olan iç işleyişinin açıklanmasından gelmektedir.

Ayrıca araştırma; mâlî divanların yaptığı iktisâdî işlere ışık tutup böylelikle bu teşkilatın, sorumluluğunda bulunan malların ve servetlerin İslam Devleti'nin iktisadını destekleyecek şekilde düzenlenmesinde oynadığı büyük rolün bilinmesine katkı sağlayarak önem kazanmaktadır. Araştırmada; devlet hazinesi olan Beytü'l-Mâl, mâlî girdi ve çıktılarından sorumlu divanlar ve bazı divanlar tarafından yapılan mâlî denetim anlatılarak İslam Devleti'nin iktisâdî-idârî yapısı gösterilmiştir.

Bu araştırma literatüre de, Divan Teşkilatı'nı tarihsel yönünden daha çok, iktisâdî yönüyle ele alan yeni bir çalışma olarak katkı sağlamıştır.

Araştırma; İslam Devleti'nde mâlî işlerle ilgilenen divanların, Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve Osmanlı dönemlerinin hepsini kapsayacak şekilde

alışılmasını içermektedir; ancak divanların en çok o dönemde gelişme ve genişleme kaydetmesi göz önünde bulundurularak, Emevîler ve Abbâsîler dönemlerine daha çok odaklanılmıştır.

Araştırmanın Amaçları

- Pers Devleti'nden Osmanlı Devleti'ne kadar olan tarihsel süreçte kaydettiği gelişmeleri ele alarak Divan Teşkilatı'nı kısa ve öz bir biçimde tanıtmak.
- Divanların ortaya çıkmasına, genişlemesine ve ana dillerinden Arapçaya çevrilerek Arapçalaştırılmasına yol açan sebepleri anlamak ve Arapçalaştırmanın devlet iktisadının kayıt altına alınmasını sağlayarak idârî işlere yaptığı katkıları ortaya görmek.
- İslam Devleti'nde mevcut olan idârî ve iktisâdî sistemi tekrar kullanmaya başlamak ve birçok muamelatında İslam iktisâdının düzenine yabancı olan Batılı iktisât sistemlerinden uzaklaşmak için şu anki İslam iktisâdına gücünü geri verecek şekilde divanları iktisâdî açıdan çalışmak.
- Başta Emevîler, Abbasîler ve Osmanlı dönemleri olmak üzeri İslam tarihinin tümünde Divan Teşkilatı'nın hem mâlî denetim hem de diğer divanların çalışmalarının denetlenmesi gibi konularda oynadığı rolü gözden geçirmek.

Araştırma Problemi

Çağımızda, bir yandan şeriate aykırı ve öte yandan da toplumun hakkını gaspeden bir takım temeller üzerine kurulu pek çok iktisâdî sistem bulunmaktadır. İslam Devleti'nin tarihine bakıldığında ise devletteki idârî ve mâlî işleri takip eden divanların bir teşkilatı olduğunu görürüz. Araştırmacı, bu noktadan yola çıkarak araştırma boyunca aşağıdaki sorulara yanıt vermeye çalışacaktır:

1. Divan Teşkilatı'nın temeli nedir? İslam Devleti bünyesinde bu sistemin kurulması ve gelişmesi hangi sebeplere dayanmaktadır?
2. İslam tarihi boyunca tüm bu mâlî divanların İslam Devleti'nin iktisâdî yapısında bariz bir etkisi olmuş mudur? Yoksa bunlar devletin genel idaresinde yardımcı kuruluşlar olmaktan öteye gidememişler midir?
3. Mâlî denetim alanında Divan Teşkilatı nasıl bir rol oynamaktadır?

Araştırma Yöntemi

Araştırma; tarihteki ilk İslam devletlerinden, Osmanlı Devleti'ne kadar İslam tarihi boyunca iktisâdî düzenlemede divanların rolünü inceleyen tarihsel tanımlayıcı bir yaklaşıma sahiptir. Bunu yaparken öne çıkan divanları açıklamakta, bunların gelişimlerini incelemekte ve her bir divanın iktisâdî açıdan oynadığı rolün anlaşılmasını sağlayan tablolar sayesinde divanların mâlî bilançolarını araştırmaktadır. Metinde yabancı isimler tercüme edilmiş ve açıklanmış; eskiden kullanılan terimlerin anlamları zikredilmiştir. Tarihte İslam Devleti'ne bağlı olup ona mâlî gelir sağlamış olan bazı ülkelerin açıklayıcı haritaları da araştırmaya eklenmiştir.

Önceki Çalışmalar

A. Atik Zeynep (2010 – 2011) (İslam Tarihi Boyunca Divanların Gelişimi).

Bu araştırma, Cezayir'deki Ebu Bekr Belkaid üniversitesine yüksek lisans tezi olarak sunulmuştur. Araştırma divanların ortaya çıkışlarını ve İslam tarihi boyunca – özelde Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminde - kaydettikleri gelişmeyi ele almaktadır. Eski çağlardaki durumunu incelemeksizin İslam'ın gelişinden itibaren Divan Teşkilatı'nı tanıtmaktadır. Divanların Arapçalaştırılması ve bu Arapçalaştırma hareketinin verdiği sonuçları ele almamıştır. İkinci kısmında ise Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler döneminde ortaya çıkan mâlî ve idârî divanlardan bazılarının gelişimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Araştırmanın ulaştığı sonuçlardan bazıları şunlardır:

1. Divan Teşkilatı'nın idârî işlerin yazıldığı bir arşivden içerisinde kâtiplerin çalıştığı bir mekâna dönüştüğü.
2. Divan Teşkilatı, devletin işlerini idareden sorumlu kurum ve mekanizmaları barındıran hükümet binalarına denilir.
3. Mısır ve Şam bölgelerindeki idârî sistemlerin divanların ortaya çıkışında büyük bir etkisi vardır.
4. Divanlar, devletin idârî, askeri, mâlî tanziminde Arapların duyduğu ihtiyaca binaen ortaya çıkmışlardır.

B. Abdülaziz Abdullah es-Selvemi (1985) (Ordu Divanı).

Suudi Arabistan Krallığı Ümmü'l-Kura Üniversitesi'nde Medeniyet ve İslami Sistemler alanında yüksek lisans derecesi şartlarını tamamlamak için sunulmuş bir tezdır. Bu tez, İslam tarihinde Ordu Divanı'nın detaylı bir şekilde incelenmesini içerir. Ordu Divanı'nın

ortaya çıkışını, genel yapısını, gelişim evrelerini, devletin idârî kurumları ve diğer divanlarla ilişkisini ele alır. Divanın, ordunun ve orduyu ilgilendiren konularda divanın yaptığı düzenlemeleri hayata geçiren sistemlerin genel finansmanını inceler. Bu araştırmanın ulaştığı sonuçlardan bazıları şunlardır:

1. Hz. Peygamber (sav) zamanında askerlerin isimlerini ve onlara yapılacak ödemeleri içeren bir ordu divanı bulunmamaktadır. Bilakis onların cihat ederek sahip olacakları maddi kazanç düşmanlardan elde ettikleri ganimetten paylarına düşen kadardır. O dönemde İslam'a girenler için genel bir nüfus sayımı yapılmasının amacı ise Müslümanların sayısının bilinmek istenmesidir.

2. Ordu için bir divan teşkil eden ilk kişi Raşit Halife Ömer bin Hattab'tır (ra). Genel bir nüfus sayımı yaptırmış; herkesin alacağı bağış miktarını belirlemiş ve erzaklarını dağıtmıştır. Bu divan o dönemde yalnızca orduya mahsus değildi. Aksine kadın erkek tüm Müslüman nüfusu sayan genel bir divandı.

3. Halife Ali'nin aksine Halife Osman bin Affan (ra) da idârî açıdan ve bağışların dağıtılmasında Ömer bin Hattab (ra) efendimizin yolunu izlemiştir. Halife Ali (ra) ise bağışları dağıtırken tüm insanları eşit görmüş, farklılık gözetmemiştir.

4. İslam Devleti bünyesinde kurulmuş olan ilk divanlardan farklı olarak Ordu Divanı kuruluşundan itibaren daima Arapça olarak kayıt altına alınmıştır ve tüm alt divanlarında da bu sistem sürdürülmüştür.

5. Ordu Divanı'na dair en önemli gelişmeler Abbâsîler devrinde gerçekleşmiştir. Zira bu dönemde divanın önemi artmış ve idârî işleri birçok farklı kısma ayrılmıştır. Bu dönemde divan bir arşiv olmaktan çıkıp birçok meclisi barındıran büyük bir kuruma evrilmiştir.

6. Vezirlik makamı ile Ordu Divanı arasında doğrudan bir ilişki söz konusudur. Vezir çoğu zaman divanı denetlemiş ve ordunun durumunu gözetmiştir.

7. Ordu Divanı'nın başta mâlî divanlar olmak üzere diğer birçok uzmanlık alanıyla güçlü bir ilişkisi söz konusudur.

C. Fatum Müslim, Cemile Hacı, Ahlam Luveyçi (2014-2015) (Abbâsîlerin İlk Döneminde Divan Sistemi).

Bu araştırma, Cezayir Muhammed Budiaf Üniversitesi Orta Çağ Ana Bilim Dalında yüksek lisans derecesi kazanmak için kaleme alınmıştır. Özel olarak Abbâsî devrindeki Divan Teşkilatı'nı incelemektedir. Divanları, idârî divanlar, iktisâdî divanlar ve hukuk ve emniyet divanları şeklinde üç kısma ayırarak inceleme yolunu izlemiştir. Bu tarihi araştırma her bir divandan söz eder; bunların tarihlerini ve Abbâsîlerin ilk dönemlerindeki gelişimlerini kısaca

ele alır. Bu sırada iktisâdî divanların başarı durumlarını değerlendirmez ve faydalarını zikretmez. Bu araştırmanın ulaştığı sonuçlardan bazıları şunlardır:

1. Emevî hilafeti divanların sayısında bir artışa şahit olmuştur ve divanlar halifeler tarafından özel olarak ilgi görmüşlerdir.

2. Divan Teşkilatı, Abbâsî yönetimleri tarafından da büyük bir ihtimama mazhar olmuştur. Zira onlar kendilerinden önceki devletlerden miras aldıkları divanlarla yetinmeyip içinde yaşadıkları durumlara mukabil yeni divanlar oluşturmuşlardır.

3. Resail Divanı ve Berid (Posta) Divanı arasında tamamlayıcı bir ilişki vardır.

4. Halifeler, devletin yapısını oluşturan ve istikrarını sağlayan bir dayanak ve İslam şeriatının amaçlarından bir amaç olması bakımından kamu malını korumaya büyük bir önem vermişlerdir.

5. Mal Divanı, Haraç Divanı ve Nafakât Divanı arasında güçlü bir bağ vardır. Haraç Divanı, kendisine gelen mâlî gelirleri tasnif eden Hesap Meclisi'ni içerisinde barındırmaktaydı. Çeşitli vergilerden elde edilen geliri bu meclis teslim alıyordu. Nafakât Divanı ise Beytü'l-Mâl denilen meclisi içeriyordu.

D. alih Kış (2012) Muhasebât Divanı.

Bu araştırma, Selçuk Üniversitesi Tarih bölümünde doktora derecesi kazanmak için sunulmuştur. Araştırma, Muhasebât Divanı'nın kurulmasından önceki dönemi ele alarak başlamaktadır. Ardından divanın kuruluşunu, sorumlu olduğu görevleri, genel yapısı ve Osmanlı devletindeki konumunu incelemektedir. Araştırmanın son kısmında ise divan başkanlarını ve divanın geçtiği binaları zikretmektedir. Bu araştırmanın ulaştığı sonuçlardan bazıları şunlardır:

1. Osmanlı devleti kendisinden önceki İslam ve Türk devletlerinin tecrübelerinden ortaya çıkan nizamların yapısını geliştirmiştir.

2. Yapısı sağlamlaştırılan ve geliştirilen nizamlardan biri de mâlî nizamdır. Mâlî nizam Osmanlı devletinin ilk günlerinden yıkılışına değin birçok düzenleme ve değişime şahit olmuştur.

3. Muhasebât Divanı'nın kurulmasının başlıca nedeni Osmanlı Devleti'nin son döneminde yaşanan iktisâdî krizdir. Bu durum, devleti genel maliye üzerinde kontrol sağlayacak bir nizam kurmaya ve bu suretle krizi atlarmaya itmiştir.

4. Muhasebât Divanı, miladi 1862 yılından 1908 yılına dek çalışmalarını sürdürmüştür. Meşrutiyetin ilanı ile birlikte çalışması sona ermiştir.

5. Muhasebât Divanı, devletin iktisâdî – mâlî denetiminden sorumlu görülüyordu. Araştırmada bu durum tarihi belgelere dayandırılarak açıklanmıştır.

Bu araştırma ise önceki çalışmalardan farklı olarak şunu ortaya koymaya çalışmaktadır:

İslam Devleti'ndeki divanlar iktisâdî-mâlî açıdan ele alınmaktadır. Nitekim Atik Zeynep'in araştırması divanları genel bir surette tanıtmış ve İslam tarihi boyunca yalnızca Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler ve Abbâsîler devirlerindeki gelişimlerini ele almıştı. Abdülaziz Abdullah es-Selvemi'nin çalışması divanlardan yalnızca birini, Ordu Divanı'nı tam olarak açıklamıştır. Ordu Divanı ile alakalı mâlî işlerden birçoğunu zikretmesiyle öne çıkmaktadır. Fatum Müslim ve çalışma arkadaşlarının araştırması belirli bir zaman dilimi üzerinde yoğunlaşmış durumdadır. İktisâdî meselelere değinmeksizin, divanlar konusuna tarihsel bir gözle bakmakla yetinmiştir. Salih Kes'in araştırmasına gelince, bu araştırma Osmanlı Devleti'nde Muhasebât Divanı'na tahsis edilmiştir. Çalışmamızda, mâlî denetimden mesul divanlara dair kısımda bu araştırmadan fazlasıyla istifade edilmiştir. Bu araştırma ise Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-yı Râşidîn, Emevîler, Abbâsîler ve Osmanlılar dönemlerinde İslam Devleti bünyesinde kurulmuş mâlî divanları kapsamakta ve daha çok mâlî girdi ve çıktılar ve mâlî denetim gibi iktisâdî – mâlî meselelerle ilgilenen divanlara değinmektedir. Haraç Divanı ve Cibâye Divanı gibi divanların mesuliyeti altında bulundan mâlî gelirleri zikretmektedir. Geliştirilmeleri ve görevleri ile kendilerine bağlı kurumların artması sonrasında bu divanların iktisâdî açıdan oynadıkları rolün barizleşmesi de araştırmanın değindiği konulardandır. Bu nedenlerle bu araştırma, Türkçe olarak İslam iktisâdî alanında yeni bir araştırmadır.

Araştırma zorlukları

Araştırmacının araştırma esnasında karşılaştığı bazı zorluklar şunlardır:

- Divan Teşkilatı'yla ilgili ve özellikle de Pers İmparatorluğu'nda üstlendiği görevlerle ilgili Farsça'dan tercüme edilmiş kaynakların kısıtlı olması kısıtlardan biridir.
- Eski çağlarda mâlî değerlendirmeler konusundaki rivayetlerin çeşitliliği aralarında seçim yaparken bir takım güçlüklerle neden olmaktadır. Haraç kısmında 41. sayfadan bölümün sonuna dek bu durum görülmektedir.
- Divan Teşkilatı'nı iktisâdî-mâlî açıdan ele alan kaynakların sayısı azdır. Kaynakların büyük bir kısmı da Divan Teşkilatı hakkında konuşurken yalnızca tarihi yönüyle ilgilenmektedir.

BİRİNCİ BÖLÜM

DİVAN TEŞKİLATININ TANIMI, ORTAYA ÇIKIŞ SEBEPLERİ, TA'RÎBİ (ARAPÇALAŞTIRILMASI) VE DOĞUŞU

1. 1. Divan Teşkilatının Tanımı, Ta'rîbi (Arapçalaştırılması) ve Ortaya Çıkış Sebepleri

1. 1. 1. Divan Teşkilatının Tanımı

Konuyla ilgili kaynaklara bakıldığında, bazı müelliflerin divan kelimesinin tanımı hususunda ikiye ayrıldığı görülmektedir:

Birinci Grup: Divan kelimesinin Farsça kökenli bir kelime olduğunu kabul edip binâenaleyh bu kelimeyi şu şekilde tanımlamışlardır:

Divan: Farsça kökenli olup sonradan Arapçalaştırılmış bir kelimedir ve kâtip anlamında olan “ديبر” kelimesiyle ya da Asurcada genel muhasebe sicilleri için kullanılan “دب” kelimesiyle bağlantılıdır.¹ Farsça sözlükte ise “Kişver Divanı”nın anlamı şöyle açıklanmıştır: “Yani yüksek mahkeme ve devletin yargı organının en yüksek meclisi. Divan kelimesini anlamı ise deli, akıldan yoksun ve idrâkını ve iyiyi-kötüyü ayırt edebilme yeteneğini kaybetmiş kimsedir.”² Mağrib’te ise bu kelime, vergilerin toplandığı büyük bina ve ticâret mallarının depolandığı yer anlamında kullanılmaktadır. Ayrıca sözlüklerde divanın tanımı, “Sayfaların toplandığı yer ve ordudakilerin ve atıyyeye müstahak olanların isimlerinin yazılı olduğu kitap.” şeklinde de geçmektedir.³ Ebu Ubeyde demiştir ki: O, Farsça bir kelime olup Arapçalaştırılmıştır.”

Birinci grup, bu görüşlerine birçok delil getirmişlerdir; bu delillerin bazıları şunlardır:

1. Belâzurî şöyle demektedir: “... Haccâc Divanı Arapçaya çevirmeye karar verdi ve bunun için Sâlih’i görevlendirdi. Merdanşah b. Zâdân b. Ferruh ona dedi ki: ““Dehûyeh ve şeşûyeh” ifâdesini ne yapacaksın?” (Sâlih) dedi ki: “Onda bir, yirmide

¹ Hasen hallak ‘ ‘ Ta’rîbü’n-nükûd ve’d-devâvîn fi’l-asrı’l-emevî’ ’ kitabında şöyle der: Divan kelimesinin aslının Asurlularda bulunulması Perslerin bu kavramı başka medeniyetlerden aldığını söyleyenlerin görüşünü desteklemektedir.

² Abdünnaîm Muhammed Hüsnîn, *Kâmusü’l-fârisiyye*, 1. bs (Beyrut: Dâru’l-kitâbü’l-lübnânî, t.y.), s.275.

³ Muhammed b. yakub Firûzâbâdî, *el-Kâmûsü’l-Muhît*, 8. bs (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 2005), s.1197.

bir şekilde yazarım.” (Merdaşah) dedi ki: “ “Veyd” ifâdesini ne yapacaksın?” (Sâlih) dedi ki: “Veyd, kûsurat ve ziyadedir.” (Merdaşah) dedi ki: “Farsçanın kökünü kazıdığın gibi Allah da senin kökünü kazısın. Divanı Arapçaya çeviremeyeceğini görsün ve bundan vazgeçsin diye yüz bin dirhem harcadım ancak o inat etti ve Arapçaya çevirdi.” Abdülhamid b. Yahyâ da Mervân b. Muhammed’in kâtibiydi ve şöyle derdi: “Allah Sâlih’e rahmet etsin, bu kitaba ne çok emek vermiş, lûtfetmiştir.”⁴

2. Mâverdî de Ahkâmı’s-Sultânîyye adlı kitabında şöyle demiştir: “Divan; saltanata âit, işler, mallar ve ona bakan askerler ve işçilerle ilgili şeylerin saklandığı yerdir. Divan olarak isimlendirilmesi ise iki açıdandır: Birincisi; Kıra bir gün divanının kâtiplerine baktı ve onları kendi kendilerine hesap yaparken gördü. Bunun üzerine “Dîvâneh” yani “Deliler” dedi ve onların bulundukları yer de böyle isimlendirilmeye başlandı. Daha sonra bu isim çok kullanıldığı için dile kolay gelmesi amacıyla sondaki he harfî düşürüldü ve “Divan” denildi. İkincisi ise; Farsçada “Divan” cınlerin ismidir, kâtipler de işlerdeki ekstra yetenekleri ve gizli açık her noktayı farketmeleri ve istisna olan ve dağılanları toplamalarından ötürü böyle isimlendirilmişlerdir. Daha sonra oturdukları yer de onların ismini almış ve “Divan” olarak isimlendirilmiştir.”⁵

İkinci Grup: Divan kelimesinin Arapça kökenli bir kelime olduğunu kabul edip binâenaleyh bu kelimeyi şöyle tanımlamışlardır:

Divan: Arapça kökenli bir kelime olup kaydetmek, ispat etmek, sınırlandırmak veya toplamak anlamındaki “Devvene” fiilinden türemiştir. Bu kelime Hz. Ömer b. Hattab (ra) döneminde Beytül-Mâl’in ofisleri ve ordunun işlerine, maaşlarına ve bineklerine bakılması için kullanılmıştır. Daha sonra hangi türden olursa olsun devlet işlerinin idare edildiği yerler ve aynı şekilde buralarda çalışan kimseler ve onların işlerini düzenleyen sicil ve kanunlar için de kullanılmaya başlanmıştır.⁶

İkinci grup da bu görüşlerine birçok delil getirmişlerdir, bu delillerin bazıları şunlardır:

1. Enes b. Mâlik (ra) Hz. Peygamber’in (sav) şöyle dediğini rivâyet etmiştir:

⁴ Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî Belâzûrî, *Fütûhu’l-Büldân*, 1. bs (Kâhire: Şirketü Tab’i Kütübi’l-arabîyye, 1901), s.308.

⁵ Ebû’l-Hasen Ali b. Muhammed İbn Habîb el-Basrî(ö.450) Mâverdî, *Ahkâmı’s-sultânîyye*, ed. Ahmed Câd (Kâhire: Dâru’l-hadîs, t.y.), s.297.

⁶ Muhammed Ammâre, *Kâmûsu mustalahâtî’l-iktisâdîyye fî hadâratî’l-islâmîyye*, 1. bs (Dârü’ş-şürûk, 1993), s.227-228.

“Kıyamet günü Âdemoğlu için üç divan çıkarılır; içinde sâlih amellerin olduğu bir divan, içinde günahlarının olduğu bir divan ve içinde Allah’ın ona olan nimetlerinin olduğu bir divan. Allah Azze ve Celle en küçük nimete –Sanıyorum ki (Hz. Peygamber) nimet divanındaki dedi.- “Haydi, karşılığını sâlih amellerden al.” der. O (nimet) adamın sâlih amellerinin hepsini bitirir de sonra kenara çekilip der ki: “İzzetine yemin olsun (Ya Rabb), henüz daha karşılığımı tam alamadım.” Böylelikle sâlih ameller tamamen bitmiş, yalnızca günahları ve nimetler kalmış olur. Allah bir kula rahmet etmek istediğinde ise der ki: “Ey kulum, senin için iyiliklerini kat kat artırdım ve kötülüklerini bağışladım.” –Sanıyorum ki (Hz. Peygamber) “ve sana nimetlerimi de hediye ettim” der, dedi.-.”⁷

2. İbn Abbâs’ın (r.anhuma) şu sözü: “Bana Kur’ân’ın garib lafızlarından birini sormaya geldiğinizde, önce onu şiirlerde arayın. Çünkü şiirler Arapların divanıdır.”
3. Sibeveyh de tedvinin tesbit anlamında olduğunu söyleyip “Bir şeyi tedvin ettim demek, onu isbât ettim demektir.” demesi.⁸

İki grubun görüşleri de incelendikten sonra; yalnızca divan kelimesinin değil divan teşkilatının dahi Arapça değil Farsça kökenli olması daha kuvvetli bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Bu bir yandan bunu gösteren delillerin çokluğundan ötürüdür, öte yandan ise Pers Devleti İslam Devleti’nden çok daha eskidir, nitekim m.ö. 559 yılında kurulmuştur ve İslam döneminden önce hüküm süren en büyük devletlerden kabul edilmektedir. Bunun gibi ve bu büyüklükte bir devletin; idârî, askerî ve iktisâdî birçok alanda sahip olduğu bir teşkilatının olması muhakkaktır. Cehşyârî’nin kitabının başında Perslerdeki iki divana işaret edip şöyle demesi de bunu desteklemektedir: “Pers krallarının iki divanı vardı. Biri, haraç divanı; diğeri ise nafakât divanıydı. Elde edilen her mal haraç divanına gelir; ordu veya başka bir şey için harcanan her mal da nafakât divanından geçerdı.”⁹ Ayrıca ikinci grubun delilleri de son derece zayıftır. Çünkü onlar hadisleri dile delil olarak getirmişlerdir ki bu mümkün değildir.¹⁰

⁷ Nureddîn el-Mısırî Ali b. Ebû Bekir b. Süleymân el-Heysemî, *Mecmau’z-zâid ve Menbau’l-fevâid*, ed. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ, 1. bs (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 2001), c.10, s.470; Ebû Bekir Abdullah b. Muhammed İbrahim el-Absî(ö.235) İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, ed. Usâme b. İbrahim b. Muhammed Ebû Muhammed, 1. bs (Kâhire: el-Fârûk el-Hadîse li’tıbbâati ve’n-neşr, 2008), c.12, s.75; İbn Kesîr Ebû’l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîm*, ed. Sâmi Muhammed es-Selâme, 1. bs (Riyâd: Dâru Tayyîbe, 1997), c.4, s.512.

⁸ Bkz.; Beşir Ramazân Telîsî ve Cemâl Hâşim ez-Züveyb, *Târîhu Hadârati’l-arabîyye’l-islâmîyye*, 2. bs (Dâru’l-medâri’l-islâmî, 2004), s.107.

⁹ Ebû Abdullah El-Cehşyârî Muhammed b. Abdûs, *Kitâbü’l-vüzerâi ve’l-kitâb*, ed. Muhammed es-Sakâ, İbrahim el-Ebyârî, ve Abdulhafiz eş-Şelebî, 1. bs (Mısır: Matbaatu Mustafa el-Bâbî el-Halebî ve Evlâdihi, 1938), s.3.

¹⁰ Nahiv âlimleri arasında Arap dili üzerine hadisi şerifi şahit gösterme ve delillendirme konusunda bir ihtilaf meydana geldi. Delil gösterme konusunu caiz görmeyenler İbn Dai’ ve Ebu Hayyandır. İbn Dai’ dedi ki: Hadis

Sibeveyh'in tanımında ise bu kelimenin Arapça olduğuna dâir bir delil yoktur, bilakis yalnızca kelimenin anlamını vermiştir ki bu da birinci grubun görüşünü destekler.

Divanın tanımı özetle şöyledir: O, Arapların devletin her alandaki işlerini düzenlemek için Pers ve Rumlardan aldığı düzenleyici kurumlardan biridir.¹¹ Bu kurum İslam Devleti'nde asırlar boyunca gelişmiş ve devletin genel idârî ve mâlî işleriyle ilgilenip askerleri ve maaşlarını düzenlemek ve memurları kamu kurumlarında rütbelerine göre yerleştirmek ve ayrıca haraç, zekât ve diğer mâlî girdi-çıkıtlara bakmak görevlerini îfâ eden bir kurumdur.

1. 1. 2. Divanların Ta'rîbi (Arapçalaştırılması)

Ta'rîb faaliyeti; dil âlimlerinin büyük çabalarla, Arapçaya sonradan girmiş kelimeleri ayıklamaları ve Acem dilinden Arapçaya girmiş olan birçok kelimeyi Arapçaya çevirmeleri faaliyetidir. Bu faaliyetler Emevîler Döneminde dînî, târîhî, edebî ve felsefî ilimlerin birçoğunda oldukça yaygın olarak yapılmıştır.

Divanların Arapçalaştırılması, yani Acem dilinden mübîn olan Arapçaya çevrilmesi ise maslahat-ı âmme kabilindendir. Çünkü diğer milletlerden topluluklar, hükme ulaşmak için Arapça olan divanlarla irtibata geçtiklerinde, bu onları Arapçayı öğrenmeye itecektir. Arapça ise bütün insanlığın ona bürünmesi istenen hayatın yönteminin anahtarıdır. Selâm Abdülkerim der ki: "Ayrıca divanların Arapçalaştırılması, o dönemde mâlî idârenin Araplarda olması eğilimleri açısından önemli bir olaydır. Çünkü Arapçalaştırma; bu hesapları ve onların en ince ayrıntılarını bilebilmek için bir Rum'a, Pers'e, bir zimmîye ya da mevâlî sınıfından birine ihtiyaç kalmaksızın, bu konuda uzmanlaşmış herhangi bir Arap'ın bu hesapları kontrol etmesini ve onlara vaziyet etmesini kolaylaştırmış, böylece bu konuda meydana gelebilecek kandırma ve sahtekârlıkları da büyük oranda sınırlandırmıştır. Bu icraat, kâtipler tabakasına mensub olabilmeleri için bir çok Arap'ın önünü açmıştır ve dil açısından bir yeniden doğuşa

şeriflerin rivayetinin manen caiz olmasının en önemli sebeplerinden birisi Sibeveyh ve onun gibi Arap dili belagati imamlarının Arapçayı hadisi şeriflerle istişhad etmesidir. Bu yüzden Arap dili ve belagati imamları Arapçayı istişhad konusunda Kuran-i Kerim'e ve Araplardan yapılan açık ve net nakillere dayandılar. Ebu Hayyan ise şöyle düşünmektedir; Basralı, Kufeli, Bağdatlı, Endülüslü ve diğer İslam Bölgelerinden olan Arap dili ve belagati imamları iki sebepten dolayı Arapçada hadisi şerifle istidlal etmeyi kabul etmediler, birinci sebep: Hadis ravilerinin hadisi, mâna ile rivayeti caiz görmesi İkinci sebep: Hadis rivayetinde ravilerden kaynaklanan birçok eklemeler, ilaveler, tasarrufların meydana gelmesidir.

¹¹ Hasan Hallâk, *Ta'rîbü'n-nükûd ve'd-devâvîn fî'l-asrı'l-emevî* (Beyrut: Dâru'n-nahdati'l-arabiyye, 1988), s.165.

ve Arapçanın yeni bir alanda yeni kullanımlar kazanmasına imkan sağlamıştır.¹² Arapçalaştırma hareketini; dönemler ve İslâmî bölgeler çerçevesinde şöyle ortaya koyacağız:

Birincisi: Hulefâ-yı Râşidîn Dönemi: Hulefâ-yı Râşidîn döneminde divanların Arapçalaştırılmasına dâir herhangi bir icrâat olmamış, ancak İslâmî literatüre uygun olan bazı idârî ve iktisâdî teşkilatlar Bizanslılardan, Perslerden ve Rumlardan alınıp kullanılmaya başlanmıştır. Bunun bir örneği Hz. Ömer'in h. 18/m. 639 yılında dirhem bastırması ve onun ayârını ve gramajını belirlemesidir.¹³ Bu dönemde divanlarla ilgili olarak ise, Perslilerin teşkilatları örnek alınarak sağlam bir teşkilat kurulmuştur ve her divan kendi uzmanlarının konuştuğu dille oluşturulup başına kendi milletlerinden kişiler getirilmiştir, çünkü bu dönemde onlar bu işleri Araplardan daha iyi biliyorlardı.¹⁴

İkincisi: Emevîler Dönemi: Bu dönem ise Emevî Devleti'nin ikinci kurucusu kabul edilen Halife Abdülmelik b. Mervân'ın isminin iyice duyulduğu dönemdir. "O, üstün aklı ve işleri yönetmek konusundaki maharetiyle, o devleti kuran en belirgin şahsiyetlerden biri sayılmaktadır. Nitekim o; devleti, içinde bulunduğu kargaşa, sıkıntı ve fitnelerden kurtarmıştır. Etraflıca düşünen, akıllı, âlim, mülkünü iyi yöneten, cebbâr, heybetli, iyi siyâset yapan ve dünya işlerini iyi idâre eden bir kimseydi."¹⁵ Şunu da söylemek gerekir ki, onun dönemine gelene kadar divanlar hâlen kendi uzmanlarının konuştuğu dille yazılmakta ve bu divanlarda fethedilmiş ülkelerin halklarından kişiler görevlendirilmekteydi. Bu da İslam Devleti'nin Arap ve Müslüman olmayan bir takım memurlar istihdâm ediyor olmasını ve onların bu yabancı dillerinin daha makbul diller olmasını beraberinde getiriyordu. Nitekim bu diller resmî dil konumundaydı. Bu yüzden insanlar, devlet vazifelerinde görev alabilmek için bu dilleri öğrenmek zorunda kalıyorlardı.¹⁶

¹² Bkz.; Selam Abdülkerim Mehdî Semisem, *es-Siyâsetü'l-mâlîye fî târîhi'l-iktisâdî'l-islâmî*, 1. bs (Amman: Dâru mecdülâvî, 2010), s.264.

¹³ Bkz.; Erdolan İsmâil Ömer ve Cârîye Şükrî Ramazân, "Ta'rîbu ve İstihdâsu'd-devâvîni fetrete hükmi'l-hülefâi'l-emevîyyin", *Mecelletü Melevîye li'd-dirâsâti'l-âsârîyye ve't-târîhîyye* 4, sy 10 (2017): s.262.

¹⁴ Bak.; Naîme Abdurabbih Ebû Mustafa, "en-Nazmü'l-İktisâdîyye li Filistîn fi sadri'l-İslâm", *palestinian News & Info Agency*, t.y., http://info.wafa.ps/ar_page.aspx?id=2169.

¹⁵ Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi'l-âdâbi's-sultânîyye ve'd-düvelü'l-islâmîyye* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), s.122.

¹⁶ Bak.; Atîk Zeynep, "Tatavvuru'd-devâvîn abre'l-usûri'l-islâmî" (Yüksek Lisans Tezi, Cezayir, Ebû Bekir Belkaid Üniversitesi, 2011), s.21.

Ancak Abdülmelik b. Mervân h. 65 yılında başa geçince¹⁷, devletin sisteminde bazı siyâsî, idârî ve iktisâdî değişiklikler yapılmasının şart olduğunu fark etti. Tebâasının ona güvenmelerini sağlayan değişikliklerden biri de divanlarla ilgili yaptığı değişikliklerdi. Nitekim o, divanları Arapçalaştırmıştı ve bir anda Arapça bu idârî ve iktisâdî sistemin anadili hâline gelmişti.

Cehşyârî kitabında divanların Arapçalaştırılmasının başlangıcından şöyle bahsetmiştir:

“Abdülmelik ve ondan önceki halife için de Şam Divanı’nı Rumca olarak Hristiyan Sercûn b. Mansûr tutuyordu. Bir gün Abdülmelik ona bir şey emretti ancak bu onun zoruna gitti ve işi erteledi. (Abdülmelik) talebini tekrarladı ve yerine getirmesini söyledi ancak onun ihmal ettiğini ve taksirde bulunduğunu gördü. Bunun üzerine Abdülmelik, kendi için Mektup Divanı’nı tutan Ebu Sâbit Süleymân b. Sa’d el-Haşenî’ye¹⁸ dedi ki: “Sercûn’un bize yaptığı şu şımarıklığı görmüyor musun? Sanırım ona ve işine olan ihtiyacımızı bildiği için böyle yapıyor. Senin aklına bundan bir çıkış yolu gelmiyor mu?” (Ebu Sâbit) dedi ki: “Eğer istersen hesapları Arapçaya çevirebilirim.” O da “Yap.” dedi. O da çevirdi ve Abdülmelik Şam’ın bütün divanlarını ona havâle etti.”¹⁹

Belâzerî de Arapçalaştırmayı şöyle anlatmıştır: “Dediler ki: “Abdülmelik b. Mervân başa geçinceye kadar Şam’ın divanı Rumcaydı ancak H. 81 yılında Arapçaya tercüme edilmesini emretti. Bu ise şöyle olmuştur: Rumcanın kâtiplerinden bir adamın bir şey yazması gerekti ancak su bulamadı, bu yüzden de (su yerine) hokkaya idrarını yaptı. Bu durum Abdülmelik’e ulaşınca onu te’dib etti ve Süleymân b. Sa’d’e divanı Arapçaya tercüme etmesini emretti. (Süleymân) da ondan kendisini Ürdün’e Haraç Divanı’na tayin ederek bir yıl boyunca ondan gelecek olan maaşla ona yardım etmesini istedi. (Abdülmelik) de talebini yerine getirdi ve onu Ürdün’e tayin etti.²⁰ Henüz bir yıl dahi geçmemişti ki tercümeyi tamamladı ve onu Abdülmelik’e getirdi. O da kâtibi Sercûn’u çağırdı ve bunu ona gösterdi. Sercûn buna çok üzüldü ve kederli bir şekilde yanından çıktı. Bu arada Rumca kâtiplerinden

¹⁷ Ebû'l-Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fî Târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ ve Mustafa Abdülkâdir Atâ, 2. bs (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, 1995), c.6, s.38.

¹⁸ **Selman bin Sa’d Haşeni:** Arapça dilinde alim, güzel ve fasih bir kişiydi. İnsanlar onu ve Salih bin Abdurrahman’ı katip olarak tanıyorlardı. Salih ondan birkaç yıl sonra vefat etti. Bkz; İbn Kesîr Ebû'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, 8. bs (Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990), c.9, s.302.

¹⁹ El-Cehşyârî, *Kitâbü'l-vüzerâi ve'l-kitâb*, s.40.

²⁰ **Ürdün:** Siyer ehli şöyle buyurdu: Ürdün ve Filistin Sam bin Eram bin Sam bin Nuh aleyhisselamın iki oğludur. O Şam’ın beş torunundan biridir. O geniş bir küredir. Guver, Taberiyye, Suver ve Akkadır. Bkz; Şehabeddin Ebî Abdullah Yakut Bin Abdullah El Hamevi Er Rumi El Bağdadi, *Mu'cemul Büldan* (Beyrut: Dâru Sadr, 1977), Elif Bölümü.

bir grupla karşılaştı ve onlara dedi ki: “Artık başka işten rızık arayın, nitekim Allah bu rızık sizden kesti.”” Allah’ın onlardan rızıkını kestiği Ürdün vazifesi 180 bin dinar, Filistin vazifesi 350 bin dinar, Dimeşk vazifesi 400 bin dinar, bugün başkentler diye isimlendirilen Humus, Kinnesrin ve Kur vazifesi ise 800 bin dinar idi -700 bin de denilmiştir-.”²¹ İşte bunlar Şam’daki divanların Arapçalaştırılması hakkındaki bilgilerdir.

Irak’ta ise, Arapçalaştırmanın başlangıcının Haccâc’ın Irak’a vâli olması ve Sâlih’i²² kâtip yapması olduğu görülmektedir. Nitekim Belâzerî bundan şöyle bahsetmiştir:

“Medâinî Alî b. Muhammed b. Ebî Seyf hocalarından bana şöyle dediklerini tahdis etti: “Sevâd’ın ve Irak’ın diğer Haraç Divanları Farsçaydı. Ancak Haccâc Irak’a vâli olunca Zâdân Ferrûh b. Bîrî’yi kâtip yaptı ve onunla beraber Ebu Sâlih vardı. Zâdân, Haccâc ve Sâlih arasında bir irtibat sağladı ve Haccâc da onu biraz hafif buldu. Bunun üzerine Sâlih dedi ki: “Sen benim Haccâc’la aramdaki vâsıtasın, ben onun beni hafife aldığını gördüm, ancak bir gün beni senin yerine geçirip de seni düşürmeyeceğinden emin olamam.” Zâdân Ferrûh da dedi ki: “Böyle sanma, o bana sana olduğundan daha muhtaç, çünkü benden başka hesâbını tutabilecek kimse bulamaz.” (Sâlih) de dedi ki: “Vallahi eğer bütün hesâpları Arapçaya çevirmek isteseydim, hemen yapardım.” O da “Haydi ondan bir satırını çevir de görelim.” dedi ve bunun üzerine Sâlih de çevirdi. Zâdân ona hastalanmış gibi gözükmesini söyledi. Haccâc ona doktorunu gönderdi ancak onda herhangi bir hastalık bulamadı. Zâdân Ferruh’a bu haber ulaşınca bir hastalık varmış gibi göstermesini emretti. Daha sonra Zâdân Ferrûh; Abdurrahman b. Muhammed b. El-Eş’as el-Kindî’nin döneminde, içinde bulunduğu bir evden kendi evine ya da başka bir eve geçerken öldürüldü. Haccâc da onun yerine Sâlih’i kâtip yaptı ve Sâlih, divanı tercüme etmek konusunda Zâdân Ferrûh’la aralarında yaşananları Haccâc’a anlattı. Bunun üzerine Haccâc divanı Arapçaya tercüme etmeye kesin karar verdi ve bunun için Sâlih’i görevlendirdi. Zâdân Ferruh’un oğlu Merdanşah ona dedi ki: ““Dehûyeh ve şeşûyeh” ifâdesini ne yapacaksın?” (Sâlih) dedi ki: “Onda bir, yirmide bir şeklinde yazarım.” (Merdanşah) dedi ki: ““Veyd” ifâdesini ne yapacaksın?” (Sâlih) dedi ki: “Veyd, küsurat ve ziyadedir.” (Merdanşah) dedi ki: “Farsçanın kökünü kazıdığın gibi Allah da senin kökünü kazısın. Divanı Arapçaya çeviremeyeceğini görsün ve bundan vazgeçsin diye yüz

²¹ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s.201.

²² **Salih:** Kâtip olan Salihdir. Salih bin Abdurrahman Temimidir. Ebu Velid: Irak’ ta Farsçadan Arapçaya Haraç divanlarının kitabı çevresinde yorumlarda bulundu. O iki dilde de iyiydi. Aslı Sebi Sicistandır. n Murra bin Ubeyde’nin ailesinde Beni Nizal’ de yetişti. Arapçayı fasih konuşurdu. Hafızası kuvvetliydi. Irak’a gelmeden önce Haccac Es Sekafi ile buluştu. Onun sorumluluğundayken onu divan kitabına koydu. Onu divan işinde taklit etti.(Farsça yazıyordu)Salih onu Arapçaya çevirdi hicri 78 de. Kitap ve hesaplar için Farsça terimlerden arındırılmış terimler ve kavramlar koydu. Bkz; Hayreddin Zirikli, *el-A’lâm*, 15. bs (Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-melâyîn, 2002), c.3, s.192.

bin dirhem harcadım ancak o inat etti ve Arapçaya çevirdi.” Abdülhamid b. Yahyâ da Mervân b. Muhammed’in kâtibiydi ve şöyle derdi: “Allah Sâlih’e rahmet etsin, bu kitaba ne çok emek vermiş, lütfetmiştir.”²³

Horasan’da ise, ilk Arapçalaştırma faaliyetini Kâtip İshâk b. Tulayk; Emevî Devleti’nin son dönemlerinde Nasr b. Seyyâr’ın vâlî olduğu h. 124 yılında gerçekleştirmiştir.²⁴ Cehşyârî’nin kitabında bu olay şöyle anlatılır:

“O dönemde Horasan’ın kâtiplerinin çoğu Mecûsîlerdendi, hesap defterleri de Farsçaydı. 124 yılında Irak’ta vazifeli olan Yusuf b. Ömer²⁵ ise Nasr b. Seyyâr’a²⁶ bir mektup yazdı ve onu Süleyman et-Tayyâr diye bilinen bir adamla gönderdi. Mektupta ona işlerinde ve kâtiplikte, Müşriklerden asla yardım almamasını emrediyordu. Bu yazıları Farsçadan Arapçaya tercüme eden ilk kişi Benînehşel kabilesinden Kâtip İshâk b. Tulayk olmuştur. O, Nasr b. Seyyâr’la beraberdi ve ona tahsis edildi.”²⁷

Mısır’da ise, resmî olan ve yaygın kullanılan dil Yunanca idi ancak Arap devlet reisinin dili olduğu için onun yanında Arapça da kullanılıyordu. Hilâfet, Velîd b. Abdülmelik’e geçene kadar da divanlar Yunanca yazılmaya devam etti. Ancak o, Arapçalaştırma noktasında babasının politikasını sürdürdü ve Mısır Vâlisi olan Abdullah b. Abdülmelik’ten m. 706 yılında divanların Arapçalaştırılması kararı çıktı.²⁸ Bunun üzerine Kıptî kâtipler vazifelerinde kalabilmek için hemen Arapça öğrendiler ve bu Arapçanın yayılmasında büyük rol oynadı. Nitekim o artık devlet reisinin diliydi ve eğer divanlardaki vazifelerinden uzaklaştırılıp ortalığı başkalarına bırakacak olsalar artması oldukça muhtemel

²³ Belâzürî, *Fütûhu’l-Büldân*, s.208.

²⁴ Bkz.; Züreyf Mezrûk Muayta, *Neş’etü’l-devavîn ve Tavruha fî sadri’l-islâm* (Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü Zayid li’t-türâsi ve’t-târîh, 2000), s.261.

²⁵ **Yusuf bin Ömer:** O Yusuf bin Ömer bin Muhammed bin Hakem bin Ebi, Ukeyl Es Sekafidir. Haccac bin Yusuf bin Ebi Ukeyl’ in amcasının oğludur. Haşim bin Abdülmelik için Yemen’ e geldi. Daha sonra Iraklılar onu arkadaş edindiler- Kufe ve Basra- Velid bin Zeyd onu kararlı kıldı. Onu velid e gönderdi. Horasan’da kendisine katmasını ondan istedi. Onun Dimeşk’ te bir evi vardı ve evinin yanında gazel atik vardı. Bkz; Ebü’l-Kâsım Ali b. el-Hasen İbn Hibetullah b. Abdullah eş-Şâfiî(ö.571) İbn Asâkir ve Muhibuddîn Ebu Sa’d Ömer b. Garâme el-Amravî, *Târîhü Medineti Dimaşk* (Beyrut: Dâru’l-fikr, 2001), c.74, s.247.

²⁶ **Nasr bin Seyyar:** o Nasr bin Seyyar Ebu Leys El Mervezi(ö:131hicri). Nasr bin Seyyar Horasan sahibi Ebu leys El Mervezidir. Mervan bin Muammed’ in yardımcısıdır. İkrime ve Zübeyr le konuşmuştur. Rivayete göre İbn Mubarek’lede konuşmuştur. Ve Muhammed bin Fazıl bin Atıyyedir. Davet sahibi Ebu Müslim ona isyan etmiş ve onunla savaşımıştır. Zaferle onu acziyete uğratmıştır. Mervan’ı bir kere yardıma çağırmıştır. Yıldızından uzaklaşmıştır. Cezire ve Azerbaycan’ın ihtilaliyle uğraşmıştır. Başarıdan, zaferden iyice uzaklaşmıştır. Bir ihtiyaç üzerine ölmüştür. 131 senesinde ölmüştür. Bkz; Zehebî, *Siyerü A’lami’n-nübelâ*, ed. Şuayb el-Arnâvût v.d, 11. bs (Beyrut: Müessesetü’r-risâle, 1996), s.4018.

²⁷ El-Cehşyârî, *Kitâbü’l-vüzerâi ve’l-kitâb*, s.67.

²⁸ Bkz.; Mûrîs Esad v.d, *Mevsûatü min türâsi’l-Kıbt*, 1. bs (Mısır: Mektebetü’r-Recâ, 2004), s.13.

olan bî-haberliklerini biraz da olsa ortadan kaldıran idârî pozisyonlara ulaşmalarının tek yoluydu.

Burada farkediliyor ki divanların Arapçalaştırılması, Mısır'da Şam ve Irak'a göre daha geç olmuştur. Bu iki ülkede Arapçalaştırma faaliyetinin daha hızlı olmasının sebebinin, bu ülkelerin İslam'dan önce de Arap olmaları olması daha muhtemel gözükmemektedir.²⁹

Üçüncüsü: Abbâsîler Dönemi: Divanların da bir parçasını oluşturduğu idârî işlerin Arapçalaştırılmasının çoğu Emevîler Döneminde tamamlanmıştır. Ancak Abbâsîler Dönemi divanların Arapçalaştırılmasından daha geniş bir faaliyetle öne çıkmaktadır. Bu bir yandan Divan Teşkilatı'nın genişletilmesi, öte yandan da Memun döneminde ortaya çıkan ilmî kalkınma ve faaliyetlerdir.

“Nitekim Memun; başka dillerden, özellikle de Yunanca ve Farsçadan Arapçaya tercüme faaliyetlerine oldukça önem vermiştir ve bu faaliyetler onun ilme olan desteği ve bu yolda harcadığı büyük paralarla güç kazanmıştır. Öyle ki Memun kitaplardakileri Arapçaya çevirmeleri için Konstantiniyye'ye bir takım görevliler göndermiş ve birçok âlim Bizans İmparatorluğu'nun topraklarına yolculuklar yapmıştır. Hanîn b. İshâk da bunlardan biridir. Onlar bu yolculuklarından dönüşte; geometri, müzik ve tıp alanında eşsiz eserler getirmişlerdir.”³⁰

Divanların Arapçalaştırılması noktasında hâsıl şudur ki: Bunun temel taşı Hz. Peygamber dönemindeki İslam Devleti'nde konulmuştur, ancak ona bu isim verilmemiştir, Hz. Peygamber'in (sav) ve sahabe-yi kirâmın gözettiği bir idârî iktisâdî düzendir. Hz. Ömer'in döneminde ise ilk defa divan ismi kullanılmaya başlanmış ve ilk divanlar, Perslerin idârî teşkilatı örnek alınarak kurulmuştur. Ve Arapçalaştırma hareketi, Emevîler Döneminde zirveye ulaşmıştır. Nitekim Irak, Şam, Horasan ve Mısır bölgelerinin hepsine Arapçalaştırma tamamlanmıştır. Abbâsîler Döneminde ise artık idârî, siyâsî, iktisâdî birçok farklı alanı kapsayan tam bir divan teşkilatı vardır. Divanlar özelinde olmaksızın, genel olarak her alanda Arapçalaştırma ve tercüme faaliyetlerinde ise Memun'un dönemi bu konuda oldukça zengin ve bereketli bir dönemdi.

1. 1. 3. Divanın Ortaya Çıkış Sebepleri

Hiz. Peygamber (sav) İslam toplumunun ve İslam Devleti'nin ilk temellerini atmaya Medine-yi Münevvere'de başlamıştır. Nitekim oraya ulaşır ulaşmaz mescidi inşâ etmiştir ki

²⁹ Bkz.; Hallâk, *Ta'ribü'n-nükûd ve'd-devâvîn fi'l-asrı'l-emevî*, s.191.

³⁰ Ali İbrahim Hasan, *et-Târîhu'l-İslâmi'l-âm*, 3. bs (Mektebetü'n-nahdati'l-mısriyye, t.y.), s.405.

bu mescid Müslümanları toplayan ve birleştiren ilk kurum sayılmaktadır. Bu yüzden bu yüce kurum, en başta hem ibâdet, hem şûrâ, hem yargı, hem eğitim, hem de Müslüman bireylerin ve toplumun hayatlarını düzenleyen birçok şeyin merkeziydi. Ancak İslam Devleti'nin sınırlarının genişlemesi ve zekât, haraç, cizye, fey' ve ganimet gibi ekonomik gelirlerin çoğalmasıyla; iktisâdî ve mâlî teşkilatlanmayı genişletmek ve her alandaki kurumların sayısını artırmak gerekmiştir. Burada, Hulefâ-yı Râşidîn döneminde ve özellikle de Hz. Ömer b. Hattâb (ra) döneminde gerçekleşen olaylar ışığında divanların kurulmasına ve genişletilmesine yol açan sebepler ele alınacaktır.

Divanların kurulmasına yol açan en önemli sebeplerden bazıları şunlardır:

1. Müslümanların başka milletlerle karışması: Hz. Ömer (ra) döneminde devletin sınırları genişlemiş ve Müslümanlar; Persliler, Rumlar, Bizanslılar gibi farklı milletlerle karışmışlardır. Böyle olunca Müslümanlar bu milletlerdeki idârî ve iktisâdî teşkilatları tam anlamıyla muttali olmuşlardır. Mâverdî divanın kurulma sebebini şöyle anlatır: “Ömer bir gün Hüzmûzân yanındayken bir grup adam gönderdi. Hüzmûzân da ona dedi ki “Bu malları sâhiplerine vermeleri için gönderdiğin bir grup adamdır. Ancak onlardan biri geri kalsa ve onun görevi yerine getirilmemiş olsa arkadaşın bunu nereden bilecek? Onlar için bir divan hazırlasana.” Hz. Ömer de ona divan hakkında sordu ve o da onu onlara iyice açıkladı.”³¹

İbn Haldun ise Mukaddime'sinde zikrettiği üzere³², Hz. Ömer'in (ra) İslam Devleti'nde divan teşkilatı kurmasının sebebini Ebu Hureyre'nin (ra) Bahreyn'den getirdiği bir mala dayandığını söylemiştir. Nitekim hadiste şöyle geçmektedir:

“Ebu Hureyre'den (ra), dedi ki: “Bahreyn'den geldim ve Ömer'le (ra) buluştum. Bana insanların halinden sordu, ben de ona anlattım. Sonra bana dedi ki: “Ne getirdin?” Dedim ki: “Beş yüz bin getirdim.” O bana dedi ki: “Ne?! Senin ağzından çıkanı kulağın duyuyor mu?” Dedim ki: “Evet; yüz bin, yüz bin daha, yüz bin daha...” böyle beş yüz bin olana kadar saydım. (Hz. Ömer) dedi ki: “Herhalde sen uykulusun. Ailenin yanına git ve güzelce uyu. Sabah olduğunda yanıma tekrar gel.” Sabah olduğunda yanına gittim. Dedi ki: : “Ne getirdin?” Dedim ki: “Beş yüz bin getirdim.” O bana dedi ki: “Ne?! Senin ağzından çıkanı kulağın duyuyor mu?” Dedim ki: “Evet; beş tane yüz bin.” Dedi ki: “Hepsi helal mi?” Dedim ki: “(Sana söylediğim) bu şeyden başka bir şey bilmiyorum.” Sonra minbere tırmandı, Allaha

³¹ Mâverdî, *Ahkâmu's-sultânîyye*, s.297.

³² Bkz.; Velîyüddin Abdurrahman b. Muhammed İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, ed. Abdullah Muhammed Dervîş, 1. bs (Dımaşk: Dâru Ya'rub, 2004), s.427.

hamd ü senâ getirdikten sonra dedi ki: “Ey insanlar! Muhakkak ki bize çok miktarda bir mal gelmiştir. Eğer isterseniz onu size kiloyla, isterseniz de sayıyla dağıtayım.” Bir adam kalktı ve dedi ki: “Ey Müminlerin Emiri! Ben bu acemlerin (böyle şeyleri) divanlara yazdığını gördüm.” Bunun üzerine Hz. Ömer de onu divanlara yazdı ve ilk muhâcirlerle beş bin, ensâra dört bin, müminlerin annelerine ise on iki bin olacak şekilde paylaştırdı.”³³

Bu hadisten anlaşılmaktadır ki Hz. Ömer (ra), Şâri-i Hakîm olan Allah’ın istişâre konusundaki yönlendirmesine uymuştur. Zira Allahu Te’âlâ, “Onların işleri aralarında şûrâyadır ve kendilerine verdiğimiz rızıktan infâk ederler.”³⁴ Buyurmuştur. O da (ra) sahâbe-i kirâmla istişâre etmiş ve sonra da divanı kurmaya başlamıştır.

2. İslam ordusuyla ilgili işlerin düzenlenmesi: İslam ordusu başlarda, yeni kurulduğunda hem asker sayısı hem de mühimmat sayısı azdı; bu yüzden onu idâre edecek ve işlerini düzenleyecek büyük bir kuruma ihtiyaç duymuyordu. Ancak İslam ordusunun asker sayısı on binleri geçip İslâmî fetihler de birçok cephede olmaya başlayınca; askerlerin isimlerini, maaşlarını, rütbelerini ve onlarla ilgili her şeyi düzenlemek gerekli hâle geldi ve böylece bu işlerin hepsini düzenleyen divan, “Ordu Divanı” kuruldu. Hz. Ömer (ra) bu divanın düzenli olması için divan üyelerinin onun doğrultusunda hareket edeceği bir takım esaslar ortaya koydu.³⁵ Bu esaslar, her bir askerin şartlarına göre rütbesi ve atâsı hakkındaydı. Bu divan sayesinde, askerî teşkilat daha düzenli ve hassas bir hâl aldı. Nitekim Hz. Ömer (ra) askerliğe bağlı kalma ve yalnızca onunla ilgilenip askerlerin istikrarlarını bozacak zirâat, ticâret vb. başka işlerle meşgul olmamaları konularını da sıkı tuttu.
3. Mâlî servetin artması ve düzenlenmesine ihtiyaç duyulması: Devletin, fethedilen ülkelerin haraçlarının sayımının yapılmasına ve harcamaların, yapılması gereken noktalarda gerçekleştirilmesini düzenlemeye ihtiyaç duyması, onun “İstîfâ Divanı”nı kurmasına yol açtı.³⁶ Bu divanın önemi, İslam Devleti’nin mâlî kaynakları artınca ve birçok farklı ülkede çeşitlenince ortaya çıktı. Hal böyle olunca; bütüncül bir iktisâdî yapının sağlanması için bununla ilgilenecek ve devletin elde ettiği bu serveti

³³ Abdülkerîm b. Muhammed er-Râfiî Kazvîni, *et-Tedvîn fî Ahbâri Kazvîn*, ed. Azizullah Atârdî (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, 1987), C.4, ss. 171-72.

³⁴ Kur’an xlii. 42.

³⁵ Zeynep, “Tatavvuru’d-devâvîn abre’l-usûri’l-islâmî”, s.38.

³⁶ Nebîl Mustafa Şa’t, “el-İdâretü’l-Ömerîyye”, *Mecelletü’l-Endülüsi li’l-ulûmi’l-insânîyye ve’l-ictimâîyye* 10, sy 6 (2015): s.215.

yönetecek bir kurum olmazsa olmaz hâle geldi. Devletin haklarının toplanması vb. birçok işi yerine getirecek olan kurum da bu divandı.

4. Emevî Devleti'nin genişlemesi ve gerek iktisâdî gerek siyâsî işlerini düzenleyecek divanlara ihtiyaç duyması: Emevîler döneminde ise halifenin, devletin her bir yanında gerçekleşen bütün iş ve icraatlerden haberdar ve onlara iyice vâkıf olması gerekiyordu. Bundan dolayı, Posta Divanı'nı ilk kuran kişinin Muaviye b. Ebu Süfyan olduğunu görüyoruz. "Hatta Abdülmelik b. Mervan da bu divanla ilgili bazı düzeltmeler ve iyileştirmelerde bulundu, o kadar ki kapı bekçisine de postacının gece de olsa gündüz de olsa onun yanına girmesini engellememesini emretti."³⁷ Bu da Emevîlerin İslam Devleti'nin dört bir yanındaki işlerinin düzene girmesi ve idârî bölgelerinde çalışanlarla güçlü bir ilişkileri olması konusunda ne kadar hassas davrandıklarını göstermektedir.³⁸

Bunlara bakarak görülüyor ki, divanların kurulmasına yol açan sebeplerin çoğu; bir yandan iktisâdî gelirlerin çoğalmasından, öte yandan da hem bu gelirleri, hem de devletin siyâsî ve toplumsal işlerini düzenleyecek idârî bir teşkilata duyulan ihtiyaçtan kaynaklanmaktadır. Divan Teşkilatı sayesinde ise, iktisâdî denge sağlanmış ve gelir-giderler arasında bir denge ortaya çıkmıştır. Ayrıca İslam Devleti'nin kamu işlerini düzenleyen bu idârî teşkilat; dönemler boyunca aynı kurulduğu gibi kalmamış, devletin ve o dönemin ihtiyacına göre de bu divanlardan her biri geliştirilmiştir.

1. 2. Divan Teşkilatının Doğuşu ve Gelişimi

Medeniyet; bir dönemden başka bir döneme, bir devletten başka bir devlete değiştiği gibi; medeniyeti oluşturan idârî, siyâsî ve iktisâdî unsurlar da asırların, halkların ve yöneticilerin değişmesiyle değişir. İdârî ve iktisâdî medeniyetin unsurlarından biri de divanlardır. Bu yüzden onlar da, Pers İmparatorluğu'nda ve Rum İmparatorluğu'nda oldukları hâllerıyla kalmamışlardır. Nitekim iktisâdî ve mâlî açıdan sıfırdan inşâ edilmeye ihtiyaç duyan yeni bir İslam devletine geçmişlerdir ve özellikle de Emevîler döneminde ve sonrasında birçok değişikliğe uğramışlardır ve divanların değişim ve gelişimine yol açan sebepler de çoğalmıştır. Divanların tarih boyunca tâbî oldukları gelişimler şu şekildedir:

³⁷ Abdülhamîd Hüseyin Hamûde, *el-Hadârü'l-arabîyyeti'l-islâmîyye ve Te'sîruhâ'l-âlemî*, 1. bs (Kâhire: ed-Dâru's-sekâfiyye li'n-neşr, 2012), s.77.

³⁸ Bkz.; Fethîye Nebrâvî, *Târihü'n-nazm ve'l-hadâratî'l-islâmî* 1: Dâru'n-nahda'l-arabîyye, 1980), s.84.

1. 2. 1. Pers ve Bizans İmparatorlukları Döneminde Divan Teşkilatı

1. 2. 1. 1. Pers İmparatorluğu Döneminde Divan Teşkilatı

Pers İmparatorluğu'nda, tamamen mâlî düzenle ilgilenen birçok mâlî teşkilat vardı. Pers iktisadının temellerinin onların üzerine kurulu olduğu bu teşkilatlardan biri de divanlardı. Cehşyârî bize bu divanlardan iki tanesini açıklamış ve şöyle demiştir: “Pers krallarının iki divanı vardı: Haraç Divanı ve Nafakât Divanı. Devlete giren her mal Haraç Divanı'na havâle ediliyor, ordu veya başka şeyler için yapılan her harcama da Nafakât Divanı'ndan geçiyordu.”³⁹

Pers topraklarını yeniden kalkındıran ve sınırlarını genişleten Kral “Dârâ”, bu ülkenin iç iktisadını düzenlemek konusunda da oldukça bilinçliydi. Nitekim bu toprakların, re'âyâsından alarak elde ettiği gelirlerle ilgili gerekli düzenlemeleri yapmıştı. Bunun için topraklarını, her birini “İmâra” (Emirlik) diye isimlendirdiği 20 hükümete bölmüştü ve her bir hükümetin altında da dilleri, âdetleri ve gelenekleri farklı olan halklar vardı. Bazıları altın ve gümüş olarak nakit cinsinden, bazıları da mahsul, buğday ve at cinsinden olmak üzere her bir hükümetin belli bir vergi vermesi gerekiyordu. Her bölgenin yöneticisi haracı topluyor ve onu Kral'a gönderiyordu.⁴⁰ Böylelikle devletin mâlî gelirleri, Kral III. Dârâ'nın hazinesinde yüz seksen bin kûsur çeki nakit bulunacak kadar arttı.⁴¹

Genelde Pers Kralları; halkların elde ettikleri meyveler, mülkler ve rızık olarak ellerine geçen her şeyden pay alıyorlardı. Aldıkları en fazla pay 3'te 1, en azı ise 6'da 1 idi. Hatta Kubâz b. Feyrûz ülkenin yüzölçümünün ölçülmesini, hurma ağacı ve diğer ağaçların sayılmasını ve nüfusun da sayılmasını emretmiştir ve bunların hepsine haraç koymak istiyordu; ancak bunu yapamadan öldü. Ama Kral Nûşirevân'ın gelmesiyle Kral Kubâz'ın bu planı tamamlandı ve insanlar, sayımı yapılan topraklardan ve mahsullerden haraç ödemekle emrolundular. Onun kâtiplerinden biri bu haraç konusunda ona karşı çıktı, o da diğer kâtiplerine onu dövmelerini emretti ve onu ölene kadar dövdüler. Böylelikle mahsullerden, hurma ağaçlarından ve diğer ağaçlardan haraç almak iyice yerleşti ve insanlar buna râzı oldular.⁴²

Eğer Pers Devleti'nin iktisadının temellerini saymak istersek, onun birçok temel üzere inşâ edildiğini söyleyebiliriz. Ancak bu temellerin başında vergiler gelmektedir ve devlet

³⁹ El-Cehşyârî, *Kitâbü'l-vüzerâi ve'l-kitâb*, s.3.

⁴⁰ Bkz; Şarl Senyobos, *Târîhu Hadâratî'l-âlem*, çev. Muhammed Kürd Ali, 1. bs (el-Cîze: Dâru Tayyîbe, 2012), s.55.

⁴¹ Bkz; Abdulaziz İlyas El Hemedani ve Ali Şüheylat, *Muhtasar Tarihul Irak* (Beyrut: Darul Kütübul İlmiyye, t.y.), c.5, s.78.

⁴² Bkz.; El-Cehşyârî, *Kitâbü'l-vüzerâi ve'l-kitâb*, s.5.

gelirlerinin temel kaynağı onlardır. Ganimetler ise tam olarak yerleşmiş değildi. Bu devlette vergiler iki çeşitti: Toprak vergisi, baş (kelle) vergisi. Bunlara, yalnızca savaş zamanlarında toplanan istisnâî vergiler de eklenirdi. Ayrıca o dönemde “Âyîn” diye isimlendirilen hediyeler ve hibeler de bunlara eklenirdi. Nevruz ve Mihricân Bayramlarında mecbûrî olarak krala verilen hediyeler de bu kabildendi. Sınırlardan geçen ticâret malları için ödenmesi gereken vergilerle de devletin gelirleri kat be kat artıyordu.⁴³

Özetle, Pers İmparatorluğu’nda iktisâdî dengeyi sağlayan ve iktisâdî yavaş yavaş yükseltmeye çalışan birçok idârî düzen vardı. Ancak bunlar, bazı düzenler ve vergilerde adâlet ve eşitlikten yoksundu. “Percy Molesworth Sykes, “A History of Persia” adlı kitabında, Pers Devleti’ndeki vergilerin paylarının 10’da 1 ile yarım arasında değiştiğini söylemiştir”.⁴⁴ İslam Devleti ise birçok idârî düzeni ve mâlî divanları Perslerden almış; ancak bunlarda, hem bireyler arası adâleti sağlayacak hem de iktisâdî dengeyi kuracak şekilde bazı düzenlemeler yapmıştır.

1. 2. 1. 2. Bizans İmparatorluğu Döneminde Divan Teşkilatı

Bizans İmparatorluğu’nda idârî teşkilat iki esas üzere kuruluydu; yani hem imparatorun, hem de senato meclisinin emri altındaydı. Ama Konstantin hükümdarlığı ele geçirdikten sonra bütün işleri kendi kontrolü altına aldı, böylelikle de idârî yönetim monarşi hâline geldi. En sonunda da bütün medenî ve idârî işler vâlinin kontrolüne girdi. Ayrıca Konstantin, bazı idârî ve medenî iyileştirmeler yapmaya ve kendinden öncekilerin kurmuş olduğu idârî teşkilatı da tamamlamaya çalıştı. Ve Konstantin’in koymuş olduğu bu düzen, Bizans Devleti’nin onunla ilerlediği düzen hâline geldi. Nitekim Konstantin; askerî otoriteyi medenî otoriteden ayırmaya çalıştı.⁴⁵ Bunun sonucunda vâlî, kendi vilâyetinde imparatorun nâibi hâline geldi ve hukûkî meselerle ilgili verdiği kararlar son karar sayıldı. Ve heyetleri, sendikaları, eğitim programlarını gözetlemek, fiyatları denetlemek, imparatorluk mektuplarıyla ilgilenmek, kamu hizmetleri sağlamak, orduları oluşturmak ve orduya yardım etmek dahi onun sorumluluğu hâline geldi. Ancak Konstantin yalnızca tahtın velâyetini babadan oğula geçecek şekilde düzenledi. İmparatorun kontrolü altındaki idârî işlerde ise, yargı için bir Yüce Vezir ve Kasr-ı Mukaddes’in Quaestor’u vardı. İki tane de asıl mâlî vezir

⁴³ Bkz.; Muhammed Ziyaeddin Reys, *el-Harâc ve’n-Nazmü’l-mâlî li’l-devleti’l-islâmîyye*, 3. bs (Mısır: Dâru’l-meârif, 1969), ss.77-78.

⁴⁴ A.e., s.79.

⁴⁵ Bkz.; Muhammed Şeyh, *Târîhu’l-imparatoriyye’l-bîzantiyye* (Kâhire: Dâru’l-ma’rife’l-câmiyye, 1994), s.24; Eşref Refik Mahmûd el-Ömerî, “Eserü’l-hadârateyni’l-fârisiyyeti ve’l-bîzantiyyeti alâ’t-tertîbâtî’l-idâriyye fi ahd Ömer ibn’ül-Hattâb” (Yüksek Lisans Tezi, Gazze, Gazze İslam Üniversitesi, 2011), s.12.

vardı ki bunlar da gelirleri ve kamu harcamalarını yöneten Mukaddes Hibeler Kontu ve alanı yalnızca imparatorun dev şahsî mülklerini yönetmek olan Özel Mülkler Kontu vardı. En büyük Vezir ise memurlar divanlarının başıydı ve aynı zamanda bütün medenî vazifelerin yürütülmesinin de başında ve devlet posta teşkilatının da müdürü olup istihbarat servisleri de ona bağlıydı.⁴⁶

Bizans İmparatorluğu'nun bu idârî düzeni çok sürmeden Berberîler'in saldırılarından ötürü ortadan kalktı ve yok oldu. Bunun üzerine idârî bozukluklar çoğaldı ve vazifeler mevkîlerine göre artan paralarla satılmaya ve bu paralar imparatorun ve vâlinin ceplerini doldurmaya başladı. Bunun üzerine Yustanyan düzeni tekrar kurmaya çalıştı ve vazifelerin satılmasını yasaklayıp buna cezalar koydu. Vilâyetleri tekrar taksim etti ve zengin ve fakir illeri birbiriyle ilişkilendiren güçlü bir düzen inşâ etti.

Ayrıca Bizans İmparatorluğu gerek imparatorun kendi sarayının bulunduğu, gerek de devlete tâbî' diğer vilâyetlerde divanlara da önem veriyordu. Bizans İmparatorluğu'nda bilinen divanlardan bazıları şunlardı:

- 1. Genel Komuta Divanı⁴⁷:** “Genel Komuta Divanı, medenî ve askerî hâkimiyetle ilgili işlerde yardımcı olan 11 sınıf memur içeriyordu. Yerel meselelerdeki otoritesi, neredeyse sınırsız şekilde mutlaktı. Ancak bu mevkilere gelenler ve onlardan çıkarılanlar tamamen imparatorun mizâcî ve isteği doğrultusunda oluyordu ve ona karşı şikâyetle bulunmak da mümkündü. Ayrıca Genel Komuta Divanı'nın bünyesinde olup bütün asker ve memurlara atıyyeleri ödeyen Hazine'nin başı ve vergi toplamakla görevli kimseler de emirleri direkt olarak merkezî hükûmetten alıyorlardı”.
- 2. Ferman Divanı⁴⁸:** “Bu da, kânunların ve antlaşmaların bilinen formata uygun olarak yazıldığı divandı. Ferman Divanı'nın başındaki kişi ondan öncelikli olarak sorumlu olan kişiydi ve Kilise erbabından olup Müsteşâr olarak isimlendirilirdi”.
- 3. Vâlî Divanı⁴⁹:** “Vâlî Divanı iki ana bölüme ayrılıyordu. Bir bölüm Symponus denilen Yargıç'ın başkanlık ettiği ve harcamaların onun elinde olduğu, çeşitli ticârî talimat ve tüzüklerin ve vatandaşlara düşen bazı sorumlulukların uygulanmasının denetiminin onda olduğu bölümdü. Diğer bölüm ise Logothe of The Praetorium denilen Vâlîlik Müsteşarı'nın

⁴⁶ Bkz.; Steven Rnisman, *el-Hadâratü'l-Bîzantîyye*, çev. Abdülaziz Tevfik Câvid, 2. bs (Mısır: el-Hey'etü'l-mısırîyyetü'l-âmmetü li'l-kütüb, 1997), ss.94-95.

⁴⁷ A.e., s.99.

⁴⁸ Afaf Seyyid Sabra, *el-İmbaratoriyânî'l-Bîzantîyye ve'r-Rumâniyye'l-garbîyye Zeman Şarlmân* (Dâru'n-nahda'l-arabîyye, 1982), ss.164-165.

⁴⁹ Rnisman, *el-Hadâratü'l-Bîzantîyye*, s.100.

başkanlık ettiği ve yargı ve hapislerin işlerinden sorumlu olan bölümdü. Bu iki bölümde yeterli miktarda ve çeşitli memurlardan oluşan bir heyetle desteklenmekteydi”.

- 4. Arâzi (Teşkilatı) Divanı⁵⁰:** Bu teşkilat ise Şarlaman⁵¹ içinde şu ifâde geçen arâzi kanununu çıkardıktan sonra ortaya çıkmıştır: “Kralın arâzilerinin, başkalarının menfaati için değil, onun kendi menfaati için yönetilmesi gerekir.” Bunun için orta halli kimselerden gözetmenler ya da ziraat bakanları seçilirdi ve bunlardan her biri buradaki memurlara arâzînin geçimi ve mahsulünün de nasıl kullanılacağıyla ilgili detaylı bilgiler verirdi. Ayrıca arâzilerin büyük bir kısmı da, belli şahsî hizmetleri yerin getirmeleri ya da belli bir miktar ödeme yapmaları karşılığında bağımsız çiftçilere bağlanırdı.

Genel olarak Bizans İdârî Sistemi’nin tümünde, özel olarak da medenî idârede; bu sistemin kalabalık iki sınıfın kontrolü altında olduğunu görüyoruz ki bunlar da kâtipler ve kadılardır. Divânların reisinin ise rolü gittikçe azalmış ve ortadan kalkmıştır. Reis lakabından başka; onun eskiden sâhip olduğu azamet, otorite ve idârî gücü gösteren hiçbir şey kalmamıştır. Hatta ondan sonra, imparatorlardan hemen sonraki rütbede olan ve nüfuz ve bütün işlerde geniş bir otorite sâhibi olan vâlî mevkîi gelmiştir.

1. 2. 2. Hz. Peygamber (sav), Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevîler Döneminde Divan Teşkilatı

1. 2. 2. 1. Hz. Peygamber (sav) ve Hulefâ-yı Râşidîn Döneminde Divan Teşkilatı

Hz. Peygamber (sav) döneminde divan adı altında mâlî işleri ve devletin genel işlerini yöneten herhangi bir düzen yoktu. Ancak bu, hiçbir mâlî ya da iktisâdî düzenin olmadığı anlamına gelmez. Bilakis, âyetlerin indiğini ve hem insanı hem de toplumun ayakta durmasını sağlayan malların hikmetli bir şekilde kullanılmasına teşvik ettiği ve bunu tembihlediğini görüyoruz. Bunlardan biri de “Allah’ın geçiminize dayanak kıldığı mallarınızı aklı ermezlere vermeyin; o mallarla onları besleyin, giydirin ve onlara güzel şeyler söyleyin.”⁵² âyetidir. Bu âyette Hakk Te’âlâ bizi mallarımızı onu iyi yönetemeyecek kimselerin ellerine vermememiz konusunda tembihliyor. Ayrıca malların korunması ve gözetilmesiyle ilgilenen idârî teşkilatların ilk doğmaya başlamasının da h. 2 yılında Bedir Savaşı’nda olduğunu görüyoruz. “Hz. Peygamber (sav) Abdullah b. Ka’b b. Neccâr’ı paylaştırılmadan önce Bedr’deki ganimetleri gözetmek üzere vazifelendirmişti. Ayrıca esirleri gözetmek üzere de Şukrân adlı bir sahâbîyi,

⁵⁰ Bkz.; Sabra, *el-İmbaratoriyânî l-Bîzantîyye ve r-Rumânîyye l-garbîyye Zeman Şarlmân*, s.374-376.

⁵¹ **Şarlman:** Fransa Kralı, İmparatorluk yılları (800-768), yüce roma imparatorluğu yılları (814-800) dır. EN büyük oğlu Karlincon sülalesinden 3. Peyindir. Şarlman Karlicon’un en büyük ailesindendir. Bkz; Vikipedi; <https://ar.wikipedia.org/wiki/%D8%B4%D8%A7%D8%B1%D9%84%D9%85%D8%A7%D9%86>

⁵² Kur’an IV. 5

ganimetlerin paylaşılması işinde de Mahmiye b. Cez b. Abdiyeğûs'u vazifelendirmişti. Bu görevi yerine getiren kişiler daha sonra "Sâhibu'l-Ganâim" diye isimlendirilmişlerdir. İşte bu üç kişi, Hz. Peygamber (sav) dönemine mâlî-idârî sistemde vazife verilen ilk kişilerdir".⁵³

Ebu Bekir Sıddık (ra) döneminde de divan adına herhangi bir şey yoktu ve idârî işler ve düzenlemeler Hz. Peygamber (sav) dönemindeki hâline oldukça yakın bir şekilde yürüyordu. Ama mâlî-idârî açıdan Ebu Bekir Sıddık (ra) özel olarak bu idâreden sorumlu birini tayin etmişti. "Nitekim Medine'ye etrafından herhangi bir mal geldiğinde Hz. Peygamber'in (sav) mescidine bırakılırdı ve sonra da hak edenlere dağıtıldı. Onun hilâfetinin ilk yılında bu dağıtım işini onun yerine Ebu Ubeyde yapmıştır."⁵⁴ Ayrıca "el-Kâmil fi't-Târîh" kitabında da şöyle geçmektedir: "Hz. Ebu Bekir başa geçince, Ebu Ubeyde ona "Ben senin mâlî işlerini görürüm.", Hz. Ömer de ona "Ben de senin yargıyla ilgili işlerini görürüm." demiştir."⁵⁵ Ve bu dönemde mallar o kadar azdı ki devletin ve bireylerin ihtiyaçlarını karşılamaya bile neredeyse yetmeyecekti.

Ömer-i Fârûk (ra) dönemi ise mâlî düzenlemeler ve kamu idâresi açısından oldukça zengin ve etkili bir dönemdi. Zira onun döneminde birçok büyük fetih gerçekleştirilmiş ve devletin sınırları genişlemiştir. Hal böyle olunca, yönetimdeki halifenin de bu kadar geniş toprakları kontrol altında tutmak, iktisâdî dengeyi sağlamak ve fethedilmiş bölgelerden elde edilen dev gelirler sayesinde devleti iktisâdî olarak kalkındırmak için yeterli gücü ve etkisi olan idârî, iktisâdî ve siyâsî teşkilatlar kurmaya başvurması gerekiyordu. Nitekim o (ra) da sahâbe-yi kirâmla istişâre ettikten sonra divanı ilk kurmuş kişidir. İbn Haldun'un Mukaddime'sinde şöyle geçmektedir: "İslam Devleti'nde divan teşkilatını ilk kuran kişi⁵⁶ Ömer'dir (ra). Bu da Ebu Hureyre'nin (ra) Bahreyn'den getirdiği bir mal sebebiyleydi. Bu mal onlara çok gelmiş ve paylaşırken zorlanmışlardı. Malların sayılması ve atıyyelerin ve hakların belirlenmesi için onu ayırmışlardı. Hâlid b. Velîd de bir divan oluşturulmasına işâret ederek "Şam krallarının divan oluşturduklarını gördüm." demiştir ve Ömer de onun bu fikrini kabul etmiştir."⁵⁷ Denilmiştir ki "Bu fikri ona divansız bir şekilde bir grup adamı (mal dağıtımına) gönderdiğini görünce Hürmüzân vermiştir. Ona denilmiştir ki: "Onlardan biri kaybolsa kaybolduğunu kim bilecek? Kim geri kalırsa onun görevi yerine getirilmemiş olur. Bu ancak yazılı bir şekilde kontrol edilebilir. Onlar için bir divan hazırlasana."⁵⁸ Divanın kuruluş tarihi hakkında ihtilâfa

⁵³ Ahmed Acâc Keremî, *el-İdâretü fi asri'r-resûl- sav-*, 2. bs (Mısır: Dâru Selâm, 2007), s.149.

⁵⁴ Hamîd Karûmî, "el-Muvâzene'l-âmmе li beyti'l-mâl" (Doktora Tezi, Cezayir, Cezair Üniversitesi, 2009), s.14.

⁵⁵ El İmam İzzeddin Ebil Hasen Ali bin Muhammed İbnü'l-esîr el-Cezerî, ed., *el-Kâmil fi't-târîh*, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1987), c.2, s.268.

⁵⁶ Bkz.; Nebrâvî, *Târîhü 'n-nazm ve 'l-hadâratî 'l-islâmî*, s.72.

⁵⁷ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, c.1, s.427.

⁵⁸ İbn Haldûn, s.427.

düşülmüştür. “Taberî Hz. Ömer-i Fârûk döneminde divanın kurulmaya başlanmasının h. 15 yılında olduğunu belirtirken, Mâverdî h. 20 yılında olduğunu söyler.” Ancak İbn Tıktakâ divanların kuruluşunun h. 15 yılında olduğu görüşünü tercih ederek şöyle demiştir: “H. 15 yılı geldiğinde –ki bu Ömer’in (ra) hilâfetine denk gelmektedir.- fetihlerin ardı ardına geldiğini, Kısraların hazinelerinin ele geçirildiğini ve yüklerin altın, gümüş, kıymetli mücevherler ve lüks elbiselerle vb. dolduğunu görüp Ömer bu durumu farketmiş ve bunun için divanları oluşturup atâyı kanun olarak koymuştur.”⁵⁹ Ancak Ömer (ra) hikmetli yönetim tarzından ötürü divanları, fethedilen topraklarda hâli hazıra mevcut oldukları diller üzere bırakmıştır. Böyle yapması, başka fetihler ve düzenlemelerle meşgul olunması ve bu İslâm’a daha yeni girmiş olan acemlerle ilişki kurmayı kolaylaştıracağı içindir.

Osman b. Affân (ra) döneminde ise: İdârî ve iktisâdî teşkilatlarıyla bilinen Hz. Ömer-i Fârûk’un dönemi bitince, ondan sonra Halife Osman b. Affân’ı dönemi geldi. Onun dönemi de doğuda ve batıda yapılan geniş fetihlerle tanındı ve ilk yıllarda adâlet ve genişlik her yeri kapladı. “Hilâfet ona (ra) geçince, insanların Hz. Ömer (ra) döneminde aldıkları atıyyeyi artırmaya çalıştı ve Müslüman askerlerinin her birinin atıyyesi Ömer’in koyduğuna göre 100 dirhem daha arttı.”⁶⁰ O yüzden onun dönemi Müslümanların kazandığı bir dönemdi ve yapılan büyük fetihler dünyalıkların sahâbe için oldukça artmasına sebep olmuştu. Mallar o kadar arttı ki bir at 100 bine, Medine’de bir bostan da 400 bin dirheme satılır oldu.⁶¹ Yani genel olarak fetihlerle bir genişleme yaşandığını ve gelirlerin arttığını söyleyebiliriz, ancak hangi alanda olursa olsun divanlar ve teşkilatlarla ilgili gelişmeler oldukça sınırlıydı. “Onun (ra) dönemindeki bu değişikliklerden biri bekçilik teşkilatının⁶² polis teşkilatına dönüştürülmesiydi. Ama onun, Ömer b. Hattâb’ın (r.anhuma) koyduğu düzene uyduğunu söylemek de mümkündür.”⁶³

Ali b. Ebu Talip (ra) döneminde ise: O, işlerde ve idârî teşkilatlarda Hz. Peygamber’in (sav) ve kendinden önceki halifelerin siyasetine uymuştur. Ancak Atâ Divanı ve onun düzeninde bazı ciddi değişiklikler yapmıştır. Atâyı herkes arasında hiçbir fark gözetilmeksizin dengeli ve eşit hâle getirmiştir. Nitekim şöyle demiştir:

⁵⁹ İbnü’t-Tıktakâ, *el-Fahrî fî’l-âdâbi’s-sultânîyye ve’d-düvelü’l-islâmîyye*, s.83.

⁶⁰ Sâmi b. Abdullah b. Ahmed Mağlûs, *Atlasu’l-Halife Osmân b. Affân, (Silsiletü Atlasu Târihu’l-Hülefâi’r-râşidîn)*, 1. bs (Riyâd: Mektebetü’l-abikân, 2006), s.288.

⁶¹ Bkz.; Muhammed Rızâ, *Zinnureyn Osmân b. Affân*, 1. bs (Beyrut: Dâru’l-kütübü’l-ilmîyye, t.y.), s.208.

⁶² (Ases) Gece devriyesi: Gece yürüyüşü ve bekçilik. Ömer ra dan hadis: O Medine’de bekçilik yapıyordu. Geceleri yürüyüş yapıyordu. İnsanlara bekçilik yapıyordu. Bu şekilde şüphelileri keşfediyordu. Bkz; İbn Manzur el-İfrîkî el-Misrî, *Lisânü’l-arab* (Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.), Sin Harfî.

⁶³ Nebrâvî, *Târihü’n-nazm ve’l-hadâratî’l-islâmî*, s.66.

“Eğer bu mal benim dahi olsaydı onu aralarında eşit paylaştırırdım, öyleyse bu mal Allah’ın malı iken nasıl böyle yapmayayım? Dikkat ediniz! Malı hak etmeyen kişiye vermek tebzîr ve israftır. Ve o, sâhibini dünyâda yüceltir de âhirette süründürür.”⁶⁴ Hz. Ali’nin atâyı dağıtma şekli kendinden önceklerde, Hz. Ömer ve Hz. Osman (r.anhuma) dönemlerinde olduğundan farklıydı. “Bu dağıtım, adâlet ilkesi üzere kuruluydu. Ancak insanlar arası böyle bir siyâset gütmek bireylerin ve toplumun bir kısmının çıkarlarına zarar veriyordu, ancak o şöyle diyordu: “Adâlette genişlik vardır. Kime adâlet dar gelirse, zulüm ona daha da dar gelir.””⁶⁵

1. 2. 2. 2. Emevîler Döneminde Divan Teşkilatı

Emevîler Döneminde Müslümanların Persliler ve Bizanslılarla temâsı artmıştır. Bu, İslâm Devleti’nin o dönemde yaşadığı genişlemenin bir sonucudur. Ve bu genişleme yalnızca Persliler ve Bizanslılarla iletişimin artmasına yol açmamış, aynı zamanda divanların da içinde bulunduğu idârî teşkilatların çoğalmasında da etkili olmuştur. Devletin bir asırdan diğerine yaşadığı gelişmelere bağlı olarak geliştiğini söylediğim yukarıda geçen divanlar, hulefâ-yı râşidîn döneminde bile oldukça sınırlı sayıda olup nüfuzu da oldukça azdı; zira kuruldukları dönemin gerektirdiği de buydu. Ancak Emevîler Döneminde İslam Devleti’ndeki temel divanlara yani Haraç Divanı, Ordu Divanı ve İnşâ Divanı’na ek olarak; divanların sayısı da düzeni de, bu İslâm Devleti’nin her yönden yaşadığı gelişmelere paralel olarak artmıştır. Ve bu dönemdeki divanlardan bazıları şunlardır:

1. **Ordu Divanı:** Hz. Ömer’in (ra) koyduğu esaslar üzerine devam etmiştir. Savaşçıların kayıtları, özellikleri, soyları, ne kadar atâ aldıkları ve rızıkları orada burada tutulmaktaydı.⁶⁶ Cehşyârî “Eyyâmu’l-Velîd b. Yezîd b. Abdîmelik” adlı kitabında bu konuyla ilgili olarak şöyle söylemiştir: “Onun için Ordu Divanı’nı Abdûlmelik b. Muhammed b. Haccâc b. Yusuf yazıyordu.”⁶⁷
2. **Haraç Divanı:** Haraç işlerinin düzeniyle, sorunlarıyla ve yeni asrın ruhuna uygun düzenlemeleri yapmakla ilgileniyordu. Hiç şüphe yok ki bu gelişim, ilerleyen medeniyet seviyesine ayak uyduran her millet için gerekli bir medenî adımdır.⁶⁸

⁶⁴ Salih Hasan Şemrî ve Şeymâ Abdülbâkî Mahmûd, “et-Tanzîmâtü’l-idârîyye fî ahdi’l-Halîfe Ali –r.anhu- ve te’sîruha ale’l-müctema”, *Tikrit Üniversitesi Beşeri İlimler Dergisi*, 2013, s.198-199.

⁶⁵ Şemrî ve Mahmûd, s.198-199.

⁶⁶ Bkz.; Fârûk Ömer Fevzî, *Târîhü’n-nazmü’l-islâmî*, 1. bs (Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010), s.211.

⁶⁷ El-Cehşyârî, *Kitâbü’l-vüzerâi ve’l-kitâb*, s.68.

⁶⁸ Bkz.; Huseyin El-Hac Hasen, *en-Nazmü’l-islâmî*, 1. bs (Beyrut: Müessesetü’l-câmiyyeti li’d-dirâsât ve’n-neşr ve’t-tevzî, 1987), s.214.

3. **Sadakât Divanı:** Zekât gelirlerinin zaptını ve onların Kur'ân ve sünnette gelen ölçülere göre nasıl dağıtılacağına düzenlemesini yapıyordu. “Meselâ İshâk b. Kabîsa b. Züeyb b. Halhala b. Ömer b. Küleyb b. Esum el-Huzâ'î (h. 86), Halife Hişâm b. Abdülmelik b. Mervân döneminde Sadakât Divanı'nın yazımını denetliyordu.”⁶⁹
4. **Posta Divanı**⁷⁰: Posta Divanı; önemli idârî divanlardan biri olup İslam Devleti'ne tâbî olan vilâyetler arasında idârî, siyâsî, dînî ve iktisâdî haberleri taşır; halifeye, kral ve emirlerden mektup getirirdi. İslam Devleti'ne bu düzeni ilk sokan kişi Şam'da hüküm sürdükleri sırada bunu Rumlardan alan Muaviye b. Ebî Süfyan'dır.⁷¹ Abdülmelik b. Mervân ise ona, onu diğer divanlardan ayıracak bazı özellikler ve iyileştirmeler eklemiştir. Nitekim Kalkaşendî; Abdülmelik b. Mervân'ın İbn Dağaydağa'ya şöyle dediğini zikreder: “Aman kapıma şu dördü dışında kimse gelmesin: Müezzîn ki o Allah'a çağıran kimsedir, bu yüzden o engellenmez. Ve gece gelen kişi ki onun getirdiği muhakkak kötü haberdur, eğer hayır olsaydı uyurdu. Ve postacı ki ister gece ister gündüz gelsin o ister gece ister gündüz gelsin onu engelleme, nitekim postacıyı bir saat geciktirmelerinin insanlara bir seneye mâl olduğu niceştir. Ve yemek ki, geldiğinde kapıyı aç, örtüyü kaldır ve bırak insanlara girsinler.”⁷²
5. **Hâtem Divanı:** Onu ilk kuran ise Muaviye b. Ebî Süfyan'dır. Cehşyârî kuruluş sebebini şöyle anlatmaktadır: “O –yani Muaviye b. Ebî Süfyan- Amr b. Zübeyr'in Ziyâd'a götürüp ondan 100 bin dirhem alması için bir ferman yazdı ki bu dönemde onun Irak'ta vâlisiydi. Amr ise o fermanı açıp 200 bin dirheme çevirdi. Ziyâd muhâsebesinin kaydını Muaviye'ye gönderince, Muaviye dedi ki: “Ben ona yalnızca 100 bin dirhem yazmıştım.” ve bunu Ziyâd'a yazıp 100 bini ondan geri almasını istedi, o da Amr'ı bu yaptığından dolayı hapse attı. Bunun üzerine Muaviye bir Hâtem Divanı edindi ve başına o dönemde kadı olan Abdullah b. Muhammed el-Humeyrî'yi getirdi.”⁷³

⁶⁹ İsmâil Ömer ve Şükrî Ramazân, “Ta'rîbu ve İstihdâsu'd-devâvîni fetrete hükmi'l-hülefâi'l-emevîyyin”, s.271.

⁷⁰ (Elberit) Postacılık: Cevheri şöyle der: posta hakkında şöyle denilir. Düzenleyici: denilir: Posta vasıtasıyla filanca taşındı. Resulede postacı denilir. Sonra ihtilaf edildi ve denildi ki: O araptır. Ki bunun üzerine Halil şöyle dedi: Bu kelime müstaktır. Demir soğudu ki ondan çıkan gönderildi, cümleside olduğu gibi. Bazıları farsça mu'rab olduğu görüşünde bulundu. Ebu Saadat bin Esir kitabında (Nihaye Fî Garibil Hadis) şöyle der: Aslı farsçadır... بریده دم Ve manası kuyruğu kesilmiş demektir. Bu Pers krallarının adetleri üzere herhangi bir katırı ayağa kaldırdıklarında posta için kuyruklarını keserlerdi ki bu şekilde bu katırın postacı katırlardan olduğu anlaşılmasını sağlamak içindir. Bkz; Ebû'l-Abbâs Ahmed Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ* (Kâhire: Dâru'l-kütübü's-sultânîyye, 1919), c.14, s.367.

⁷¹ Hasan İbrahîm Hasan ve Ali İbrahîm Hasan, *en-Nazmü'l-islâmî* (Kâhire: Mektebetü'l-Nahda-l Mısıriye, t.y.), s.211.

⁷² Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ*, c.14, s.368.

⁷³ El-Cehşyârî, *Kitâbü'l-vüzerâi ve'l-kitâb*, ss.24-25.

6. Müsteğallât Divanı: Bu da devletin bina, depo, dükkân, emlak gibi gayr-i menkullerini idâre eden divandır. Cehşyârî bundan da “Eyyâmu’l-Velîd b. Abdilmelik” adlı kitabında şu sözleriyle bahsetmiştir: “Onun için Dîmeşk’teki müsteğallâtını da âzatlı kölesi Nüfey’ b. Züeyb yazıyordu.”⁷⁴

7. Tırâz (Nakış) Divanı: Bunun görevi de resmî giysileri, rozetleri ve bayrakları işleyen fabrikaları denetlemektir.⁷⁵ Cehşyârî de Hişâm b. Abdilmelik’ten bahsederken buna şöyle değinmiştir: “Cünâde b. Ebî Hâlid; Hişâm için tırâzı yazıyordu.”⁷⁶

Buradan anlaşılıyor ki Emevîler dönemi, devletin güçlendiği ve genişlediği bir dönemdi. Nitekim siyâsî, iktisâdî ve idârî alanların hepsinde, devletin kaydettiği gelişmelere paralel olarak düzenli ve kurallı divanlar kurmaya yol açacak kadar ciddi gelişmeler kaydedilmiş, bunun yanı sıra hulefâ-yı râşidîn döneminde kurulan bazı divanlar da geliştirilmiştir.

1. 2. 3. Abbâsîler ve Osmanlı Döneminde Divan Teşkilatı

1. 2. 3. 1. Abbâsîler Döneminde Divan Teşkilatı

Emevî Devleti’nden sonra Abbâsî Devleti halifeliği sürdürmüştür ve idârî, iktisâdî ve siyâsî işleri titizlikle düzene sokmaya çalışmıştır. Bu düzenleme, özellikle de mâlî açıdan divanları da kapsamıştır. Hulefâ-yı Râşidîn ve Emevî Devleti’nden onlara kadar gelen divanları da iyileştirmiş ve geliştirmişlerdir. Böylelikle Abbâsîler, divanlar üzerinde iki şekilde faaliyet göstermişlerdir: Birincisi; girdiler, çıktılar, harcamalar ve maaşlar gibi devlet iktisadına dâir konularla ilgilenen yeni divanlar kurmaktır. İkincisi ise eski divanları; ciddi bir nüfuzu olan ve geniş bir alana sahip yeni devletin durumuna uygun olacak şekilde geliştirmek. Abbâsî Devleti’nde sıfırdan kurulmuş divanlardan öne çıkanlar şunlardır:

1. Musâdere Divanı: Musâdere Divanı’nın kurulması h. 3. asra dayanmaktadır. Ve bu divanın görevi; vezirler ve diğer devlet memurlarının bu malları elde etmek için vazifesini kötüye kullanarak gayr-i meşrû’ ve devlet kânunlarına aykırı bir yolla elde ettiği malların müsaderesi, yani alıkonulmasıdır.⁷⁷

2. Ezimme (Kontrol) Divanı: Bu divanın görevi de devletin diğer divanlarının hesaplarını ve her bir divanın girdi-çıkıklarını gözden geçirmektir. Ezimme Divanı’nın

⁷⁴ El-Cehşeyârî, s.47.

⁷⁵ Bkz.; Abdülazîz Devrî, *en-Nazmü ’l-islâmî*, 1. bs (Beyrut: Merkezü’l-dirasâtî’l-vahdeti’l-arabîyye, 2008), s.71.

⁷⁶ El-Cehşeyârî, *Kitâbü ’l-vüzerâi ve ’l-kitâb*, s.60.

⁷⁷ Bkz.; Fevzî, *Târîhü ’n-nazmü ’l-islâmî*, s.371.

kuruluşu h. 162 yılına dayanmaktadır. Târîh-i Taberî'de de şöyle geçtiği üzere onu ilk kuran kişi Halife Mehdî'dir: "Ve bu dönemde Mehdî, Kontrol Divanı'nı kurmuştur ve onun başına âzatlı kölesi Ömer b. Yezîğ'i getirmiştir. Ömer b. Yezîğ de Irak Haracı'nın kontrolüne, Nu'mân b. Osman Ebu Hâzim'i getirmiştir."⁷⁸

3. Cehbeze (Uzmanlar) Divanı: Cehbeze divanı Beytû'l-Mâl'in ana bölümlerinden biri sayılmaktadır. Nitekim bu divan, Beytû'l-Mâl'in girdilerini takip eden ve bunları tetkik edip muhâsebesini yapan kimselerden oluşmaktadır. Bu divanın başına gelene "Cehbez" adı verilirdi.⁷⁹ Tenûhî'nin kitabında zikrettikleri, Cehbeze Divanı'nın Me'mûn döneminde kurulduğunu göstermektedir. Nitekim Sayrafi'nin Amr b. Mes'ade'den rivâyet ettiği ve onu anlatan kişinin sonunda şöyle dediği kıssa da da öyle geçmektedir: "...İnsanlarla beraber o konağa girince avlusunun son derece güzel ve medenî olduğunu gördüm ve orada lüks sedirlerle döşenmiş bir de meclis vardı. Tam ortasında da önünde kâtip ve cehbezelerin ve onları ondan hesaba çektiği bir takım hesaplar olan genç bir adam vardı. Konağın kenarlarında ve bazı meclislerinde de önlerindeki mallar, bohçalar ve terazilerle hesap yapıp duran cehbezeler vardı."⁸⁰

4. Nafakât (Harcama) Divanı⁸¹: Abbâsîler Döneminde Nafakât Divanı'na verilen görevlerin çoğu, Dâru'l-Hilâfet'in diğer harcamalarını takip etmek ve ihtiyaçlarını gidermekle ilgiliydi. Merkez Divanları'nın harcamalarını yapmak da buranın görevlerindendi. Ayrıca Irak'ın topraklarının çoğu dımân arâzileriydi ve dımân yapmış olan kişilerin harcamaları ödemeleri gerekiyordu. Nafakât Divanı'nın sorumlulukları artınca, birkaç meclisi içinde barındırır hâle geldi, bunlar:

- Cârî Meclisi: Daru'l-Hilâfet'le ilişkili kimselerin harcamalarına bakıyordu.
- Enzâl Meclisi: Dâru'l-Hilâfet'te yiyecek, içecek ve misafirlere sunulan her şeyle ilgileniyordu.
- Kurâ' Meclisi: Devletin sâhip olduğu bütün hayvanlar ve onları beslemekle görevli memurlara bakıyordu.
- Beytû'l-Mâl Meclisi: Nafakât Divanı'na giren ve çıkan malların tümüne bakıyordu.

⁷⁸ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr(ö.310) Taberî, *Târîhü't-Taberî(Târihü'r-rusul ve'l-mulûk)*, ed. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm, 2. bs (Mısır: Dâru'l-Meârif, t.y.), c.8, s.142.

⁷⁹ Bkz.; El-Cehşeyârî, *Kitâbü'l-vüzerâi ve'l-kitâb*, s.202.

⁸⁰ Ebû Ali Muhsin b. Ali Tenûhî, *el-Ferec ba'de's-şidde*, ed. Abûd eş-Şalcî (Beyrut: Dâru Sâdır, 1987), c.3, s.318.

⁸¹ Bkz.; Hüsameddin Samarrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fî Devleti'l-Abbâsi*, 2. bs (Dâru'l-fikri'l-arabî, 1982), s.230; Adam Metz, *el-Hadâratü'l-islâmî fî'l-karnî'r-râbî'l-hicrî*, çev. Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde (Kâhire: el-Merkezü'l-kavmî li't-tercüme, 2008), ss.125-126; Fevzî, *Târîhü'n-nazmü'l-islâmî*, ss.369-370.

- Havâdis Meclisi: Beklenmedik olaylarla ve halifenin şâirlere, edebiyatçılara ve bunların dışındakilere bahşettiği ödül ve bağışlarla ilgileniyordu.

1. 2. 3. 2. Osmanlı Döneminde Divan Teşkilatı

Osmanlı Dönemi devletin genişlemesi ve hem doğuda, hem batıda, hem kuzeyde ve hem de güneyde büyümesiyle öne çıkmaktadır. Gerçekleştiği fetihlerle ilgili olarak idârî ve siyâsî açıdan en önemli özelliği, her fethettiği yere şeriate dâir işleri idâre edecek bir kadı ile yönetim ve yargıya dâir işleri idâre edecek bir emir tayin etmesidir. Vâlî, o vilâyetteki idârî sistemin tümüne bakıyordu ve elinin altındaki bir takım memurlar sayesinde çok geniş bir yetki alanı vardı. Ancak vâliyle yarışan bazı kimseler, bazı önemli işlerde vâliye yol gösterecek bir Vilâyet Divanı kurulmasını desteklediler. Mâlî noktada ise Defterdarlık Kurumu vardı ve bu kurum mâlî düzenlemelerin hepsiyle ilgileniyordu. Ayrıca Osmanlı Döneminde divanların da bazı değişim, gelişim ve isim değişikliklerine maruz kaldığını görüyoruz. Mesela Divan-ı Hümâyun'un yaptığı işlere baktığımızda, onun tamamen önceki İslam Devleti'nde bulunan Mezâlim Divanı'na karşılık geldiğini görüyoruz. Osmanlı Dönemindeki en önemli divanlardan bazıları şunlardır:

1. **Divan-ı Hümâyun:** Divan-ı Hümâyun, uzun Osmanlı tarihindeki en önemli kurumlardan biri kabul edilir. Padişah; kânun çıkartma, uygulama ve mahkemelere müdâhele etme yoluyla bu divana çok geniş yetkiler vermiştir.⁸² Böylece bu divan, ara sıra yargıyı gözetliyordu. Bazen de mahkemeler direkt olarak bazı davaları Divân-ı Hümâyun'a havâle ediyorlardı. Bu divanın üyeleri arasında; Rumeli Kazaskeri ve Anadolu Kazaskeri de bulunuyordu ki bunlar en yetkili kadılardı.⁸³
2. **Divan-ı İyâle:** Divan-ı İyâle, Divan-ı Hümâyun'dan bir alt mertebede sayılıyordu. Târîhu'l-arab kitabının yazarları da bunu şöyle anlatmışlardır: "Her bir vilâyette, vâliye tâbi olan ve genellikle mahkemede toplanan bir ana divan vardı. Daha sonra onun üyeleri de vâlinin başkanlığında vilâyetin işlerini incelemek için Cuma sabahları Dâru'l-Vilâyet'te toplantıya giderlerdi. Bu üyeler şunlardı: Defterdar, kadı, nakîbu'l-eşrâf, nakîbu't-tüccâr ve o bölgenin seçkin insanlarından bir grup. İnceleme bittikten sonra vâlî, Cuma namazını kıldırmak üzere resmî bir törenle yürürdü. Ve İstanbul'a, divanda yapılan işleri ve gündemler hakkında bir yıllık rapor gönderirdi."⁸⁴

⁸² kemal çiçek, *Osmanlı teşkilatı 6* (Ankara: yeni Türkiye yayınları, 1999), s.32.

⁸³ Bkz.; Ekmeleddin İhsanoğlu v.d, *ed-Devletü'l-Osmânîyye Târîh ve Hadâra*, çev. Sâlih Sa'davî (İstanbul: Merkezü'l-ebhâs li't-târîh ve'l-fünûn, ve's-sekâfî'l-islâmî, 1999), c.1, s.465.

⁸⁴ Bkz.; Cemîl Baydûn v.d, *Târîhu'l-arabu'l-hadîs*, 1. bs (İrbid: Dâru'l-emel, 1991), s.57.

3. Divan-ı Muhâsebe: Bu da devletin mallarına bakan ve hükümet dâirelerindeki hesapları yıllık olarak tetkik eden bir divandı. Divan-ı Muhasebe ayrıca her üç ayda bir saltanata bir rapor da sunardı. Bu rapor; Riyâset-i Vükelâ'nın mâlî durumlarını içerirdi. Ayrıca divan bazı idârî işlerle de ilgilenirdi ki bunlar; vazifelerin belirlenip bölümlerine ayrılması ve memurların iyi çalışılmış bir düzen içerisinde tecrübelerine göre bu vazifelere tayin edilmesi idi.⁸⁵

4. Divan-ı Ruznâme⁸⁶: Bu divanın başındaki kişi “Ruznâmecî” olarak isimlendirilirdi. Bu divanın görevi de iktâ' mallarıyla ilgilenmektir. Ruznâmecîye Müslüman kâtiplerden ve Hristiyan ve Yahudi sarraflardan oluşan bir grup da yardım ederdi. Bu divan Mısır vilâyetinde birçok bölüme ayrılmıştır ki bu bölümlerden bazıları şunlardır⁸⁷:

- Başhalife Kalemi: Mısır'ın bütün gelir ve masraflarının kaydını tutuyordu.
- Şark Kalem Efendisi: Doğu sancaklarının iltizamlarının kaydını tutuyordu.
- Garp Kalem Efendisi: Batı sancaklarının iltizamlarının kaydını tutuyordu.
- Şehr Kalem Efendisi: Güneyi iltizamlarının kaydını tutuyordu.
- Muhasebe Kalem Efendisi: Darîbelerin (vergilerin) kaydına bakıyordu.
- Vecekât-ı Seb' Kalem Efendiliği: Mısır'daki askerî kuvvetlerin hesaplarının kaydını tutuyordu.

Ruznâmecî'nin defterleri o kadar ciddi bir gizliliğe sâhipti ki, yabancı devletlerden herhangi bir taarruz olduğunda devlet, iktisâdî sırlarını korumak adına muhâsebe defterlerini ve mâlî kâtipleri hemen vilâyetin dışına çekiyordu.

Böylelikle bu bölümde devletin, iktisâdî işlerinin de içinde bulunduğu, idârî iş ve icrâatleriyle ilgili divanlarının kuruluş yapısı; Pers ve Bizans'taki iktisâdî idâre incelenerek ortaya konulmuştur. Ayrıca Ömer b. Hattâb'ın (ra) İslam Devleti'nde ve günden güne artan mâlî servetine hizmet edecek şekilde kullanmaya başladığı ilk divanların sistemi açıklanmıştır. Daha sonra Emevîler Dönemi'nin, devletin hem yönetiminde hem de teşkilatlarında resmî dilinin Arapça olması için divanların Arapçaya dönüştürülmesiyle öne çıktığından bahsedilmiştir. Abbâsîler Döneminde ise divanların girdi-çıkı ve mâlî denetleme açısından sıkı bir düzenlemeye tâbi tutularak Osmanlı Dönemine kadar geldiği ve devam

⁸⁵ Bkz.; Selîm Fâris, *Kenzü'r-reğâib fî müntehabâtî'l-cevâib*, 1. bs (Astana: Matbaâtü'l-cevâib, t.y.), c.6, s.24.

⁸⁶ Ruzname: Günlük defter: Senelik, aylık, haftalık ve günlük tahrir edilen takvimdir. Zurnameci: Takvim düzenleyici. Bkz; Muhammed Ali Ünsâ, *ed-Derârî'l-lemeât fî müntehabâtî'l-lügât(Kâmusu'l-lügâtî'l-osmânî)*, 1320, s.276., https://archive.org/details/aberosabil7_gmail_Trk/page/n563.

⁸⁷ Bkz.; Baydûn v.d, *Târîhu'l-arabu'l-hadîs*, c.1, ss.62-63.

ettiği ancak bu devamın 6nceki d6nemlerden farklı olduğu ortaya koyulmuştur. Nitekim divanlar b6ylece yavaş yavaş azalmış ve son divanlardan biri h. 8. asırdaki Muhâsebe Divanı olmuştur. Osmanlı Devleti'nden sonra ise bazı divanların yalnızca adı devam etmiş ancak kendileri İslamî devletlerin d6nemlerinde mevcut olan fonksiyonlarının çoğunu kaybetmişlerdir. Bu da, İslam Devleti'ndeki divanların kaybedildiği anlamına gelir. Nitekim divanlardan maksat; ismi değil, gerçekte yerine getirdiği fonksiyonlardır. Üçüncü bölümde de bu kaybın yol açtığı sonuçlar ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

“İSLAM DEVLETİ’NİN MÂLÎ KURUMU VE MÂLÎ GİRDİ VE ÇIKTILARDAN SORUMLU DİVANLAR”

2. 1. İslam Devleti’nin Mâlî Kurumu “Beytü’l-Mâl”

Mâlî girdi ve çıktılardan sorumlu divanlar ve mâlî denetlemeden sorumlu divanlardan bahsederken, ilk olarak bu divanların temeli ve kaynağı sayılan kurumu yani Beytü’l-Mâl’i tanımak gerekir. Beytü’l-Mâl İslam Devleti’nin hazinesi sayılır ve her türlü gelir ve mal onda toplanıp harcanacakları yerlere verilmek üzere de ondan dağıtılırdı. Bu girdi-çıktılar ve onların denetlenmesi de devlet kurumlarının her birine âit olan divanlar tarafından organize edilirdi. Burada önce bu asıl kuruma, daha sonra da diğer alt divanlara değinilecektir:

2. 1. 1. Beytü’l-Mâl’in Tanımı ve Gelişimi

Sözlükte Beytü’l-Mâl: Devletin genel hazinesi demektir. Mevsûatu’l-Fıkhiyye’de ise şöyle tanımlanmıştır: “O; şahsî ya da kamu mallarının saklanması için hazırlanmış olan yerdir.⁸⁸”

Terim olarak ise: “İslâm’ın ilk asırlarında “Beytü Mâlî’l-Müslimîn” ya da “Beytü Mâlillâh” kavramı; İslam Devleti’nin ganimetin humusu gibi menkûllerinin, gerekli yerlerde harcanıncaya kadar orada tutulduğu yeri ve binayı ifade etmek için kullanılmıştır.⁸⁹”

Müslümanların Beytü’l-Mâl’inin başlangıcı, Hz. Peygamber (sav) dönemindeydi ancak bu dönemde bu kurumun herhangi bir ismi, hatta malların orada tutulduğu ve muhafaza edildiği belli bir yeri dahi yoktu. Nitekim mallar bazen Hz. Peygamber’in (sav) evinde toplanıyor, bazen bir yerde toplanmaksızın hemen gerekli yerlere dağıtılıyordu. Bu konuyla ilgili olarak hadiste Enes b. Mâlik demiştir ki: “Rasulullah’a (sav) Bahreyn’den bir mal getirildi. O da “Onu mescide yayın.” buyurdu. Bu, Rasulullah’a (sav) getirilen malların en çoğuydu. Rasulullah (sav) namaz için mescide çıkarken o malla hiç ilgilenmedi. Namazı kıldıktan sonra kenarına oturdu ve kimi gördüyse ondan verdi. Bu sırada Abbas yanına geldi ve dedi ki: “Ya Rasulallah, bana da ver. Çünkü ben hem kendim için hem de Akîl için fidye ödedim.” Rasulullah (sav) ona buyurdu ki: “Al.” O da elbisesinin eteğine doldurdu, sonra da

⁸⁸ Ammâre, *Kâmûsu mustalahâti’l-iktisâdiyye fî hadârati’l-islâmîyye*, s.103.; içinde *el-Mevsûati’l-fikhîyye* (kuveyt: , Vezâretü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-islâmîyye, 1990), B harfi.

⁸⁹ *el-Mevsûati’l-fikhîyye*, B harfi.

gitti Rasulullah (sav) son dirhemine kadar dağıttıktan sonra oradan kalktı.”⁹⁰ Buradan anlaşılıyor ki Beytü’l-Mâl’in bazı görevleri Hz. Peygamber (sav) döneminde de vardı ve yerine getiriliyordu, ancak Beytü’l-Mâl ismini almamıştı. Bilakis genel itibarıyla yeni kurulan bir devletin başlangıcını gösteriyordu. Bu yüzden gelen bütün malların bireylere dağıtımı hemen ya da ihtiyaç duyulması durumunda belirli bir süre sonra yapılıyordu. Hulefâ-yı Râşidîn döneminde ve onlardan sonra ise “Beytü’l-Mâl” ismi kullanılmaya başlanmış ve o dönemde ona özgü mühür kullanılmaya başlanılmıştır. Böylelikle İslam Devleti’ni ve halkını ilgilendiren mâlî işlerde kendisine müracaat edilen bir kurum haline gelmiştir.

Beytü’l-Mâl’la ilgili gelişmeler de Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer’in (r.anhuma) halifeliklerinde olmuştur. İbn Asâkir bunu şöyle zikreder: “Ebu Bekir es-Sıddık’ın Sunh’ta⁹¹, herkes tarafından bilinen ve kimsenin bekçiliğini yapmadığı bir Beytü’l-Mâl’i vardı. Ona denildi ki: “Ey Rasulullah’ın (sav) halifesi, Beytü’l-Mâl’e bir bekçi koymayacak mısın?” O da dedi ki: “Ona bir şey olmaz.” Dedim ki: “Neden?” Dedi ki: “Üzerinde kilit var.””⁹² Böylelikle Müslümanların ilk Beytü’l-Mâl’i de Hz. Ebu Bekir döneminde ortaya çıkmıştır. Sonraki dönemlerde ise direkt olarak halifeye bağlı, başında ondan sorumlu “Sâhibu Beyti’l-Mâl” adlı bir memur olan ve içinde farklı birçok görev alanı bulunan bağımsız idârî bir sisteme dönüşmüştür. Bu görevlerin bir örneği de Hz. Ömer’in (ra) Osman b. Hanîf’i Arz-ı Sevâd’ın taksiminden sorumlu olması için Kûfe’ye göndermesidir: “Osman arâzileri taksim etti ve üzüme dönüm başı 10 dirhem, hurma ağacına dönüm başı 8 dirhem, kamışa dönüm başı 6 dirhem... belirledi. Kadın ve çocukları ise bunun dışında tuttu.”⁹³ Bu görevlerin bir başka örneği de Hz. Ömer’in (ra) Beytü’l-Mâl’in hayvanlarına âit otlaklara⁹⁴ Huneyy adlı bir adamı görevlendirip ona şöyle demesidir: “Ey Huneyy, insanlara karşı merhametli ol ve mazlumun duasından sakın, çünkü mazlumun duası müstecaptır. Pek az hayvanı olanların onda otlatmasına izin ver ama İbn Affân ve İbn Avf’ın hayvanlarına müsaade etme. Nitekim o ikisinin hayvanları ölse, Medine’ye döner ve hurma ağacı yetiştiriciliği ve ziraatle meşgul olurlar. O (pek az hayvanı olan) zavallı ise hayvanı ölse gelip “Ey müminlerin emiri!” diye bana yakarıp (benden para ister. Su ve ot vermek ise bana altın ve nakit ödemekten çok daha

⁹⁰ Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyin b. Ali (ö.458) Beyhâkî, *es-Sünenü’l-Kübrâ*, ed. Muhammed Abdülkâdir Atâ, 3. bs (Beyrut: Dârü’l-kütübü’l-ilmîyye, 2003), c.6, h.13028, s.579.

⁹¹ Seneh: Ebi Sıddık’ın evinin bulunduğu Medine’nin mahallelerinden bir mahalledir. Medine’nin taraflarından bir tarafındadır. Bu Haris bin Hazrec’ic evleridir. Bkz; El Bağdadi, *Mu’cemul Büldan*, Sin Harfi.

⁹² İbn Asâkir ve Ebu Sa’d Ömer b. Garâme el-Amravî, *Târîhü Medineti Dimaşk*, c.30, s.320.

⁹³ Ya’kûb b. İbrahim Ebû Yûsuf, *Kitâbu’l-harâc* (Beyrut: Dâru’l-ma’rife, 1979), s.3.; Bkz; Şevkî Ebû Halîl, *Hârûn Reşîd* (Dimaşk: Dâru’l-fikr, 1996), s.36.

⁹⁴ Hıma: İnsanların otlatmak için koruduğu otluk yer. Bkz; İbrahim Enis vd., *El Mu’cemul Vesit*, 4. bs (Mısır: Mecmaul Lüga El Arabiyye, Mektebetü Eş Şûruk Ed Düveliyye, 2004), Ha (ح) harfi.

kolaydır; vallahi, vallahi, vallahi! Oralar onların Câhiliyye’de savaşıarak korudukları ve İslam geldiğinde de orada Müslüman oldukları kendi beldeleridir. Eğer üzerlerinde sefere çıktıkları o hayvanları olmasaydı, insanlara o beldelerinden hiçbir şey kalmazdı.”⁹⁵

Böylece Beytü’l-Mâl, İslam Devleti’nin gelişmesine paralel olarak genişlemeye ve gelişmeye başlamıştır ve sonunda devletin en büyük hazinesi hâline gelmiştir. Bu hazine, birçok mâlî divanı idâresi altında barındırmaktadır ve o dönemde devlet iktisâdıyla ilgili olan Haraç, Nafakât ve Ordu Divanı gibi divanların da kaynağıdır.

2. 1. 2. Beytü’l-Mâl’in Gelirleri

2. 1. 2. 1. Sâbit Gelirler⁹⁶

Birinci Gelir Türü: Zekât: Bu gelir türü; hayvanların, ekinlerin, nakitlerin ve ticâret mallarının zekâtlarını kapsamaktadır, Müslümanların ticâretlerinden alınan öşür vergileri de bu gelir türünden sayılmaktadır. Zekât, ister insanların kamuoyu önünde açıkladığı aşikâr mal varlığından olsun, ister insanların toplumdan gizlediği mallarından olsun; İmam tarafından toplanıp Beytü’l-Mâl’e konulur.

İkinci Gelir Türü: Menkul ganîmetlerin humusu: Bu gelir türü ise savaş sonucunda kâfirlerden alınan arâzî ve emlaklar dışındaki ganîmetleri kapsamaktadır. Bu menkûl ganîmetlerin humusu (beşte biri) Beytü’l-Mâl’e aktarılır ve Allahu Te’âlâ’nın şu âyette belirttiği mecrâlarda harcanır:

“.... Bilin ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a, peygambere, yakınlarla, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara âittir.”⁹⁷

Üçüncü Gelir Türü: Yeraltından çıkanların humusu: Bu da altın, gümüş, demir vb. madenleri kapsamaktadır. İnci ve amber gibi denizden çıkarılanlar da bu kapsamdadır da denilmiştir.

Dördüncü Gelir Türü: Definelerin humusu: Bu da insanların yeraltına gömdükleri şeyleri kapsamaktadır.

Beşinci Gelir Türü: Fey: Bu da savaş olmaksızın kâfirlerden alınan bütün menkûl malları kapsamaktadır.

⁹⁵ İbn Ebû Şeybe, *el-Musannef*, c.11, h.33496, s.87-88.

⁹⁶ *el-Mevsûati’l-fikhîyye*. B harfî, c.8, s.245-248.

⁹⁷ Kur’an VIII. 41

2. 1. 2. 2. Sâbit Olmayan Gelirler

Birinci Gelir Türü: Beytü'l-Mâl'in arâzilerinin mahsulleri, mülkleri ve kendi mallarıyla ticâret ya da onları işletme yoluyla elde ettiği gelirlerdir.

İkinci Gelir Türü: Beytü'l-Mâl'e yapılan hibeler, bağışlar ve vasiyet yoluyla Beytü'l-Mâl'e bırakılan mallar: Bunu ise Hz. Osman'ın (ra) birçok işe maddî destek sağlamasında ve Beytü'l-Mâl'in iktisâdî dengesini kurmakta oynadığı rolde görüyoruz. Onun iktisâdî desteklemekte ve Beytü'l-Mâl'in yükünü azaltmakta bâriz rol oynadığı bu işlerden biri de Mescid-i Nebevî'nin genişletilmesidir. Bu durum, Medine'de Müslümanların sayısı artıp Mescid'in genişletilmesine ihtiyaç duyulduğunda ancak mâlî hazine de o sırada bunun için uygun olmadığında gerçekleşmiştir. Nitekim Hz. Osman'ın (ra) rivayet ettiği bir hadiste şöyle gelmektedir: "... Dedi ki: "Allah ve İslam aşkına, bilmiyor musunuz ki Mescid cemaate dar gelmeye başladı." Rasulullah (sav) buyurdu ki: "Kim falancanın toprak parçasını alıp da onu Cennet'ten bir hayır karşılığında Mescid'e katacak?" (O böyle buyurunca) onu kendi malımla aldım..."⁹⁸ Tebük Gazvesi'nde, Ceyşü'l-Usra (maddî olarak sıkıntı içinde olan ordu), bütün sahabeden gelen yardımlarla hazırlanırken de aynı durum gerçekleşmiştir. Hz. Osman (ra) ise orada kimsenin yapamadığı kadar yüksek miktarda bir infakta bulunmuştur. Nitekim hadiste şöyle gelmektedir: "Rasulullah (sav) hutbe verdi ve Ceyşü'l-Usra'ya yardım edilmesine teşvik etti. (Bunun üzerine) Osman b. Affân dedi ki: "Benden çulları ve semerleriyle beraber yüz deve." Sonra (Rasulullah) biraz daha teşvik etti. (Bunun üzerine) Osman: "Benden çulları ve semerleriyle beraber yüz deve daha." dedi. Sonra (Rasulullah) minberin merdivenlerinden indi ve tekrar teşvik etti. (Bunun üzerine) Osman: "Benden çulları ve semerleriyle beraber yüz deve daha." dedi. (Râvî) dedi ki: "Hz. Peygamber'in (sav) şöyle diyerek elini hareket ettirdiğini gördüm: "Bundan sonra işlediği ameller Osman'ı alt etmeye yetmez.""⁹⁹

Üçüncü Gelir Türü: Kadılara o göreve gelmeden önce verilmesi mutad değilken göreve geldikten sonra verilen ya da önceden de verilmesi mutad olmasına rağmen o sırada kadıda davası olan kişilerin verdiği hediyeler: Bu hediyeler, verene geri iade edilmediği takdirde Beytü'l-Mâl'e aktarılmaktadır. Nitekim hadiste şöyle gelmiştir: "Rasulullah (sav) İbnu'l-Letbiyye¹⁰⁰ adında bir adamı Benî Süleym'in zekâtlarını toplamak için görevlendirdi. Döndüğünde ona hesâbı sordu, o da dedi ki: "Bu sizin malınız, bu da bana hediye." (Bunun

⁹⁸ Ebû İsa Muhammed b. İsa Tirmizî, *el-Câmiu'l-kebîr*, ed. Beşşar Avâd Ma'rûf, 1. bs (Dâru'l-garbi'l-islâmî, 1996), c.6, h.3703, s.71.

⁹⁹ Tirmizî, c.6, h.3700.

¹⁰⁰ İbnu'l-Letbiyye; o Abdullah İbnu'l-Letbiyye Elezdi. Bkz; El İmam İzzeddin Ebil Hasen Ali bin Muhammed İbnü'l-esîr el-Cezerî, *Esedül Gabe Fi Ma'rîfetüs Sahabe*, 1. bs (Beyrut: Daru İbn Hazm, 2012), Ayn (ع) harfî.

üzerine) Rasulullah (sav) buyurdu ki: “Eğer söylediğin doğruysa, annenin ve babanın evinde otursaydın da hediyen sana öyle gelseydi...”¹⁰¹ Böylece Rasulullah (sav) bu hediyenin alınıp Müslümanların malına eklenmesini emretmiştir.

Dördüncü Gelir Türü: Halka Koyulan Vergiler: Bu vergiler ise ancak Beytü'l-Mâl'de yeterli miktarda mal olmadığı zaman halka koyuluyordu. Mesela ordunun cihâda hazırlanması gerekmesi ancak Beytü'l-Mâl'de buna yetecek miktarda mal bulunmaması gibi darlık ve zaruret durumlarında, ihtiyaç miktarı kadar halka vergi koyuluyordu ve bu yalnızca zenginler için geçerli oluyordu, bütün halkın keselerinin açılmasını gerektiren çok zaruri durumlar dışında zengin olmayanlara taalluk etmiyordu.¹⁰²

Beşinci Gelir Türü: Garâmlar (Para Cezaları) ve El Koymalar: Zekâtı vermemek konusunda direne kimseye para cezası kesilip fazlasının alınması sünnette vardır. Nitekim hadiste Hz. Peygamber (sav) şöyle buyurmuştur: “Her bir sâim deve için... Kim bunu ecir umarak verirse, ecri onadır. Kim de vermemek konusunda direnirse, biz o alacağımızı da, devesinin yarısını da alırız...”¹⁰³ Yine bu bağlamda Hz. Ömer'in (ra), şehirlerdeki vazifelerinden birçok malla geri dönüp de vazifeleri sebebiyle zenginleştikleri ortaya çıkan bazı vâlîlerin mallarının yarısına el koyduğu rivâyetlerle sâbittir. El koyulan bu mallar ve para cezalarının hepsi Beytü'l-Mâl'e naklediliyordu.¹⁰⁴

Yukarıdakilere bakılarak İslam Devleti'nde Beytü'l-Mâl'in oynadığı iktisâdî rol açıkça görülmektedir. Beytü'l-Mâl bunu, her bir mâlî işi hem halka zulüm etmeyecek hem de devletin mâlî durumunu sıkıntıya sokmayacak şekilde dengeli ve dikkatli bir tavırla düzenleyerek sağlamıştır. İslam Devleti'nin kuruluşunun başlangıcında bütün bu vazifeler Beytü'l-Mâl'in sırtındaydı; ancak kuruluş, yerleşme, genişleme ve devlete hâkim olan güvenli ortamdan sonra devlet mâlî işlerin idâresinin taksim edilmesiyle ilgilenmeye başlamıştır ve böylece Beytü'l-Mâl'in altında özel olarak girdi ve çıktılarla ilgilenen birçok divan kurulmuştur. Bunlar aşağıdaki şemada gösterildiği üzeredir:

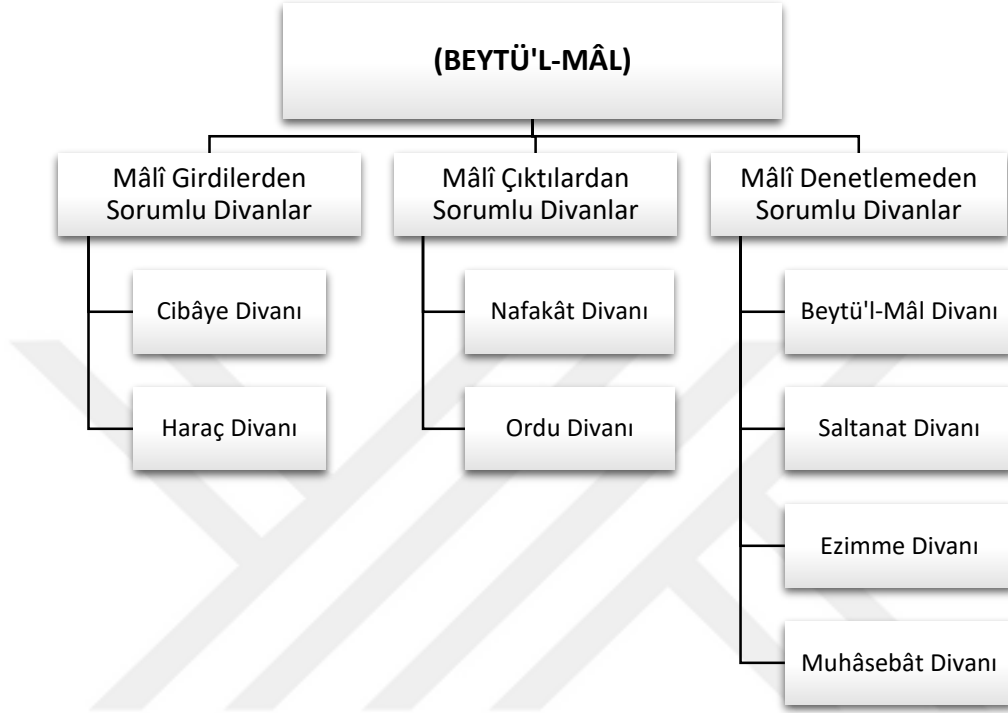
¹⁰¹ Ahmed b. Alî el-Askalânî(ö.852) İbn Hacer, *Fethü'l-bârî*, ed. Abdülkadir Şeybe el-Hamd, 1. bs (Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vatanî, 2001), c.12, h.6979, s.354-356.

¹⁰² Atiyye Adlân, “Müessesetü beyti'l-mâl fi'n-nizâmî'l-islâmî”, *SIİRT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ* 3, sy 1 (2017): s.7.

¹⁰³ Ebû Abdurrahman Ahmed b. Şuayb(ö.303) Nesâî, *es-Sünenü'l-kübrâ*, ed. Hasan Abdülmuin eş-Şelebî, 1. bs (Beyrut: Abdülmuin eş-Şelebî, 2001), c. 3, h. 2236, s.11.

¹⁰⁴ Ahmet muhammet Elsadi, “Hükmü-ltaziri fi-lmal”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy 17 (2011): s.303-304.

Şekil 1. İslam Devlet'inin Mâlî Kurumu

2. 2. Mâlî Girdilerden Sorumlu Divanlar

2. 2. 1. Cibâyê Divanı ve Sorumlu Olduğu Mallar

2. 2. 1. 1. Cibâyenin Tanımı

Cibâyê: İster haraç, ister zekât olsun bir malın toplanması ve tahsil edilmesidir. Kur'ân-ı Kerîm'de şöyle geçmiştir: "... Peki biz onları dokunulmaz, güvenli, katımızdan bir rızık olarak her şeyin ürünlerinin orada cibâyê edildiği bir yere yerleştirmedik mi?..."¹⁰⁵

Cubât: Devletin hakkı olan malları ve mâlî vergilerini toplamak ve tahsil etmekle görevli kişilerdir.¹⁰⁶

Cibâyê, şeriatın devlet başkanına vâcip kıldığı işlerden biridir. Nitekim el-Ahkâmu's-Sultâniyye'de şöyle geçmektedir: "Onun -yani devlet başkanının- sorumluluğunda olan işler ise on tanedir.... Şeriatın nass ya da ictihadla vâcip kılmış olduğu fey ve zekâtları zulmetmeksizin toplamaktır."¹⁰⁷ Cibâyê işinin öneminden ötürü bu, devlet başkanının ilgilenmesi gereken ve onda ihmalkâr davranmaması gereken bir vazifedir ki halkın mâlî zemindeki durumu düzelsin ve toplanan mallar sayesinde devlet iktisâdî kalkınıp devlet ve ümmet, güvenlik ve iktisat yönünden istikrar üzere olabilsin.

2. 2. 1. 2. Cibâyê Divanı

Cibâyê Divanı: Bu, devletin Müslümanların mallarından aldığı zekâtlardan ve haraç ve cizyeden gelen gelirlerinin kaydedildiği ve girdi-çıktıların takip edilerek devletin haklarının gözetildiği ve halka dağıtılacak olan erzâkların miktarının belirlendiği divandır. Bu divanın başındaki kişinin, mâlî gelir giderleri takip edip girdi çıktı dengesini ve böylelikle iktisâdî dengeyi sağlayabilmesi için hesap ve sayım konularında mâhir olması gerekir.¹⁰⁸

Cibâyê Divanı, İslam'dan önce nasılsa, İslam'dan sonra da yazıldığı dil ve idârî düzeni açısından aynı kalmıştır. Nitekim bu, İbn Haldun'un mukaddimesinde şöyle zikredilmiştir: "Haraç ve Cibâyê Divanı ise İslam'dan sonra da önceden olduğu gibi Irak Divanı'nda Farsça, Şam Divanı'nda ise Rumca olarak kalmıştır."¹⁰⁹ Divan teşkilatı, Hz. Peygamber (sav) döneminden başlayıp Osmanlı Dönemine kadar birbirini takip eden İslam Devletlerine paralel olarak gelişmiştir. Cibâyenin başlangıcı Hz. Peygamber (sav) dönemine dayanmaktadır -

¹⁰⁵ Kur'an XXVIII. 41

¹⁰⁶ Ammâre, *Kâmûsu mustalahâti'l-iktisâdiyye fî hadârati'l-islâmîyye*, s.141.

¹⁰⁷ Mâverdi, *Ahkâmu's-sultânîyye*, s.23.

¹⁰⁸ Bkz; İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, c.1, s.302.; Muhammed Tefik Nevâfile, *es-Syfâtü's-şahsiyye ve simâtü's-sülûkü'l-kıyâdi inde Halife Ömer İbnü'l-Hattâb*, 1. bs (Amman: Dârü Mecdülâvî, 2001), s.126.

¹⁰⁹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, c.1, s.303.

ancak o dönemde Cibâyê Divanı ismi yoktu- ve bu Dûmetu'l-Cendel halkına koyulan vergide görülmektedir. Hz. Peygamber'in (sav) Hârise b. Kutn el-Kelbî'yle gönderdiği mektupta şu yazılıdır, mektup ise şöyledir: “Bu mektup Allah'ın rasûlü Muhammed'den Dûmetu'l-Cendel halkına ve onlara tâbi olan Kelb tâifelerinedir. Kendi kendine yayılan erkek hayvanlar bizimdir, kendi kendine olan hurmalar sizindir, Yağmurla sulanan arazilerde öşür, Su ile sulanan arazilerde öşrün yarısı vardır.”¹¹⁰

2. 2. 1. 3. Cibâyê Divanının Sorumlu Olduğu Mallar

İlk dönemde cibâyê malları; haraç, öşür, sadaka ve cevâliden¹¹¹ toplanıyordu, daha sonra Müslümanların zekât malları da ona eklenmiştir. Yani cibâyeyi iki kısımda incelemek mümkündür.¹¹²

Birincisi: Zekâtın Cibâyesi: Hz. Peygamber (sav) ve ondan sonra hulefâ-yı râşidîn zekât mallarını toplamak ve onları toplaması için görevliler göndermek konusunda son derece hassas davranırlardı. Bu yüzden fıkıh âlimleri de bu konuya önem verip câbîde (malları toplayan kişide) bulunması gereken bazı şartlar ortaya koymuşlardır. Bunlar: Allahu Te'âlâ'nın “Ey iman edenler, sizden olmayanları sırdaş edinmeyin...”¹¹³ âyetine dayanarak Müslüman olması, cibâyê yoluyla gelecek mallara velâyet edeceği için mükellef olması, bu işi yerine getirebilecek ve sorumluluğunu alabilecek şekilde yeterli olması, zekâtın cibâyesiyle ilgili hükümleri bilmesi ve farklı şehirlerden gelecek olan malların emânet edilebileceği âdil bir kimse olmasıdır.

Zekât mallarının nasıl toplanacağı ise zekâta tâbi olan mala bağlıdır. Nitekim bu mallar havlin (zekât düşmesi için bir yılın geçmesi) şart koşulan ya da koşulmayan mallardır. Hayvanlar gibi havl şart koşulan mallarda, zekât toplayacak ola kişi senenin bir ayını belirler ve bu ayda mal sâhibi kimselere zekât toplamak için gider. Ekin ve meyveler gibi havl şart koşulmayan mallarda ise zekât ancak vâcip olduğu zaman toplanır, bu zaman ise meyvelerin tam kıvamına geldiği, danelerin de iyice çoğaldığı zamandır.

İkincisi: Feyin Cibâyesi: Fey malı el-Mevsû'atu'l-Fıkhiyye'de de aynı şekilde geçtiği üzere birçok malı kapsar, bunlar: Kâfirlerin savaşız olarak bıraktığı mallar, cizye, haraç ve öşür. Bunların tafsilatı ise şöyledir:

¹¹⁰ Muhammed Kürd Ali, *Hutatü's-Şâm*, 3. bs (Dimaşk: Mektebetü'n-nevrî, 1983), c.5, s.51.

¹¹¹ Kürd Ali, c.5, s.49.

¹¹² Bkz; *el-Mevsûati'l-fikhîyye*. Cim (ج) harfî.

¹¹³ Kur'an III. 118

1. Cizyenin Cibâyesi: Cizye, zimmîlerden alınan mallardır ve İslam Devleti'nin önemli bir gelir kaynağı kabul edilir. Nitekim bunu kamu yararına harcama yapmak ve İslâm toplumunun temel ihtiyaçlarını karşılamakta ve okul, cami, yol ve köprü gibi devlet altyapısını hazırlamakta da kullanır. Cizyenin miktarı ise türüne göre değişmektedir¹¹⁴:
 - Sulhî (Anlaşmalı) Cizye: Bu cizye türünün belirli bir sınırı ve miktarı yoktur. Bilakis devlet başkanı ve zimmîler arasında yapılan anlaşmayla belirlenir.
 - Ma'nevî Cizye: Burada ise malın miktarı kişinin zengin ya da fakir olmasına göre belirlenmektedir. Hz. Ömer (ra) bunu, zengin için 48 dirhem, orta halli için 24 dirhem ve fakir için 12 dirhem, varak ehli için 40 dirhem, altın ehli için 4 dinar, Şam ehli için 2 müdd buğday ve 3 kış yağ, Mısır ehli için bir kile buğday, bir giysi ve bal, Irak ehli için ise 15 sâ' buğday olarak belirlemiştir.¹¹⁵
2. Haracın Cibâyesi: Haraç da İslâm Devleti'nin önemli sâbit gelir kaynaklarından biriydi. Nitekim devlet kurumlarının hepsine nesiller boyu destek sağlardı. Bu yüzden Hz. Ömer (ra) arâzîleri taksim etmemiş, bilakis İslam Devleti'nin kalkınmasında yardımcı bir kaynak olması için onlara haraç koymuştur.¹¹⁶
3. Zimmîlerin Öşürünün Toplanması: Bu da zimmîlerin ticâret için Dâru'l-Harb'e götördükleri ya da Dâru'l-Harb'den Dâru'l-İslâm'a soktukları ya da Dâru'l-İslâm'ın bir beldesinden diğerine götördükleri ticâret mallarından alınan bir vergidir. Bu vergi Dâru'l-İslâm'dan çıkmadıkları sürece yılda bir kere alınır.

Cibâye Divanının kurulması ve İslam Devleti'nin başından beri cibâyeye ayrıca önem verilmesinin altında birçok iktisâdî hedef gizlidir. Bu hedefler şöyle özetlenebilir:

1. İslam Devleti yeni kurulmuş bir devlet olup etrafındaki diğer devlet ve imparatorluklara kıyasla kalkınmasını ve genişlemesini sağlayacak bir mâlî akışa ihtiyaç vardı.
2. Halifelerin İleri Görüşlülüğü: Nitekim onlara göre bu İslam Devleti doğu ve batıyı içine alacak kadar genişleyecekti, bu yüzden bu genişlemeyi kaldırabilecek yüklü miktarda paraya ihtiyaç vardı.
3. İslâm ordusu askerlerinin artması ve hem doğu hem batıda fetihlerin çoğalması: Nitekim bu, ordunun silah, yiyecek ve maaşlarının ve diğer idârî kurumların harcamalarının da bu paralardan karşılanacağı bir sistem kurulmasını gerektiriyordu.

¹¹⁴ Bkz; *el-Mevsûati'l-fıkhiyye*. Cim (ج) harfi, s.149-159-183.

¹¹⁵ Beyhâkî, *es-Sünenü'l-Kübrâ*, c.9, h.18683, s.329.

¹¹⁶ Divan ve haraç konusunda ayrıntılı bilgi haraç ve divan babındadır.

4. İslam ümmeti içerisinde Arap olmayanların çeşitlenip sayılarının görünür biçimde artması: Buna bağlı olarak bu mâlî gelirleri dağıtmak ve belli bir kesimde toplanmasını engellemek gerekiyordu. Bu da zimmîlerden toplanacak olan miktarın ve cibâyeye yoluyla elde edilen bu sâbit gelirden her bir Müslümana ne kadar düşeceğinin belirlenmesiyle sağlanabilirdi.
 5. Cibâyeye Divanı sayesinde mâlî gelirlerin ve diğer malvarlıklarının İslâm ümmetinin bireyleri arasında adâletli bir şekilde dağıtımını sağlanmıştır. Bu; haraç, cizye ve öşür mallarının âdil bir şekilde dağıtılmasıyla gerçekleştirilmiştir.
- İslâm Devleti'nde tedricî olarak bütüncül ve dengeli bir iktisâdî düzen kurmak: Bu da cibâyeye ve onun için kurulmuş olan kapsamlı bir divandan başlayıp onun her biri belli bir gelir kaynağıyla ilgilenen birçok divana ayrılmasıyla sağlanmıştır. Bunlar, bu araştırmada daha sonra zikredilecek olan Haraç, Nafakât, Ordu Divanı gibi divanlardır.

Örneğin Hz. Ömer devrinde ticâret mallarından alınan gümrük vergileri şu şekilde hesaplanmıştır. Müslüman tüccarlardan kırkta bir, haraca tâbî' olan Ehl-i kitap tüccarlardan yirmide bir, haraca tâbî' olmayan diğer müşrik tüccarlar onda bir oranında gümrük vergisi alınmaktaydı. Ayrıca şehir halkından toplanan cizye vergileri de şu şekildeydi; gümüşten kırk dirhem, altından dört dinar, Şam halkından iki müdd buğday ve üç kıst zeytinyağı, Mısır halkından bir kile buğday, 1 adet giysi ve bal, Irak halkından on beş sa'y buğday alınmaktaydı. Aşağıdaki tabloda da Hz. Ömer devrinde diğer ürünler ve mallardan toplanan cibâyeye açıklanmıştır.

Tablo 1. Hz. Ömer (ra) Döneminde Cibâyeye

Zirâat Mahsullerinden Toplanan Cibâyeye		Uzak ve Yakın Mallardan Toplanan Cibâyeye*			
Tür	Cibâyeye Miktarı (Dirhem)	Yakın		Uzak	
1 Dönüm Asma	10	Tür	Cibâyeye Miktarı (Dinar)	Tür	Cibâyeye Miktarı (Dinar)
1 Dönüm Susam	5	100 Dönüm Ekin	1	200 Dönüm Ekin	1
1 Dönüm Yeşillik	3	1000 Asma	1	2000 Asma	1
1 Dönüm Pamuk	5	100 Zeytin Ağacı	1	200 Zeytin Ağacı	1

*Yakınlık ve uzaklık: Uzaklık mesafesinin en uzununu bir gün veya iki gün veya daha çoktur. Yakınlık ise bundan daha azdır.

Kaynak: Kürd Ali, Muhammed. *Hutatü's-Şâm*. 3. bs. Dımaşk: Mektebetü'n-nevrî, 1983. Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed b. el-Hüseyn b. Ali. *es-Sünenü'l-Kübrâ*. Editör Muhammed Abdülkâdir Atâ. 3. bs. Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2003.

2. 2. 2. Haraç Divanı

Sözlükte “haraç” kelimesi “toprak, hayvan besiciliği, köle ticareti ve benzeri alanlarda elde edilen gelirden yapılan kesintidir. Sultanın bu maldan aldığı kısım vergi, cizye ve fey malı olarak isimlendirilir.”¹¹⁷ Fethu’l-Kadir’de şöyle geçer: “Haraç özünde toprak gelirlerinden alınan vergidir. Çünkü bu kelime kullanıldığında insanın aklına ilk toprak vergisi gelir. Cizye için ancak yanına bir kayıt getirilerek kullanılır.”¹¹⁸ Efendinin kölenin kazancından aldığı pay da bu türe girer. Allahu Teâlâ şöyle buyurmuştur: “Sana bir haraç ödesek kabul eder misin?”¹¹⁹ Burada haraç; bedel, ücret anlamındadır.

Terim olarak ise haraç “toprak sahiplerinin zirai ürünleri veya mallarından bir kısmını kapsayan toprak vergisidir. Belirli olan bu miktar haraç olarak isimlendirilir.”¹²⁰

Fıkıh âlimlerinin kullandığı terim olan haraç kelimesinin ise iki anlamı vardır. “Genel anlamıyla haraç, devletin tahsil ettiği ve kendi masrafları için harcadığı malları ifade eder. Özel anlamda ise devlet başkanının üretken haraç arazileri üzerinde görevlendirdiği görevli veya zorunlu kıldığı vergi anlamlarına gelir.”¹²¹

Özel olarak Haraç Divanından kastedilen ise şudur: Bu divan; mahsullerin isim ve miktarlarını ve haklarında belirlenmiş haraç miktarını içeren kayıtlardır. Haracın düzenlenmesi ve tahsilinden sorumludur. Bu nedenle Haraç Divanı, İslam Devleti’nin mâlî sistemi içerisinde önemli bir rol oynayan bir temel bir kurum olarak kabul edilir.¹²²

Bu tanımlar çerçevesinde Haraç Divanının İslam Devleti’nin mâlî temeli olduğunu görürüz. Haraç divanı Pers krallarının da önde gelen divanlarından. Devlete ait tüm gelirler onun vasıtasıyla devlete ulaşır.¹²³ Müslümanlar bu türden divanlar ile Şam, Irak ve Mısır’ın fethinden sonra tanışmışlardır. Tüm vergilerin tahsili ve devletteki mali meselelerin tamamının denetlenmesinde oynadığı rol sebebiyle bu kuruma büyük bir özen göstermişlerdir. Ömer (ra) efendimiz zamanında fethedilmiş olan araziler üç kısma ayrılmışlardı: Bunlar öşür, sulh ve haraç arazileriydi. Haraç arazileri Müslümanların cihat yoluyla fetih ettikleri topraklardır. Toprağın asıl sakinleri buralarda kalmayı sürdürürler. Ömer (ra) efendimiz

¹¹⁷ Muhammed Ali Tehânevî, *Keşfü ıstılahâtı’l-ulûm ve’l-funûn*, ed. Refik el-Acem, 1. bs (Mektebetü Lübnân, 1996), s.741.; *el-Mevsûati’l-fikhîyye*, 2. bs (kuveyt: , Vezâretü’l-evkâf ve’ş-şuûni’l-islâmîyye, 1990), c.19, s.51.

¹¹⁸ *el-Mevsûati’l-fikhîyye*, c.19, s.51.

¹¹⁹ Kur’an XVIII. 94

¹²⁰ El-Hac Hasen, *en-Nazmü’l-islâmî*, s.267.

¹²¹ *el-Mevsûati’l-fikhîyye*, c.19, s.52.

¹²² Bkz; Rüveyda Ali, “Ususu’n-nizâmü’l-idârî fi’l-asri’l-emevî”, *Mecelletü Câmiatu’l-ba’s*, 2017, s.53.

¹²³ El-Cehşeyârî, *Kitâbü’l-vüzerâi ve’l-kitâb*, s.3.

iktisadi ve emniyetle alakalı sebeplerle bu toprakları fetheden savaşçılara dağıtmak yerine tüm Müslümanların yararına olacak şekilde eski sahiplerinin kullanımına bırakmayı uygun görmüştü. Bu konuyu ashabı kiram ile istişare ettiğinde onlar da bu toprakların sahiplerinin elinde kalması hususunda görüş birliğine vardılar. Toprak sahipleri bu arazileri ekip biçecek ve onlardan haraç alınacaktı. Böylece savaşçılar asıl görevleri olan cihat ile meşgul olmaya geri döndüler ve ziraat ve imar gibi işleri terk ettiler. Ömer (ra) efendimiz çiftçilerin haklarını gözetken ve tahsil edilecek verginin alınma şekli ve miktarı konusunda onları zor duruma sokmayacak olan bir haraç miktarı belirledi. ¹²⁴ Haracın iktisadi yönden taşıdığı büyük önem halifelerin bu mevzu ile bizzat ilgilenmelerine, haraçların tahsili ve kaydedilmesini şahsen denetlemelerine yol açtı. Valiler ve işçiler haraç hesaplarında son derece dikkatli davranıyorlardı. Ömer (ra) efendimiz valileri göreve getirmeden önce servetlerini çok dikkatli bir şekilde inceleyen, görevleri sona erdikten sonra da yeniden gözden geçiren titiz bir sistem oluşturmuştu. ¹²⁵

Emevîler döneminde Haraç Divanı daha önce benzerine rastlanmamış bir düzenlemeye şahit oldu. Muaviye bin Ebu Süfyan, Emevi devlet sisteminin kurucusu ve gerçek planlayıcısıdır. Her mıntika ve bölgeden alınacak cizye ve haraç miktarlarını ifade eden kayıtların hazırlanması ve korunmasını ilk emreden odur. Merkezi Haraç Divanı, Şam'daki hilafet merkezindeydi. İslam devletinin her bir bölgesinde bu merkezi divana bağlı çeşitli divanlar mevcuttu. Bu yan divanların çokluğu bir yana içlerinde en önemli ve aktif olanı Irak Haraç Divanı'ydı. Bu ehemmiyetin sebebi Emevî Devleti'nin nüfuzunu ve otoritesini sağlamlaştırmak için mâlî çıktılarının karşılanmasında buradan gelecek gelire itimat ediyor olmasıydı. ¹²⁶ Haraç Divanı açısından iktisadi denge Muaviye zamanından Ziyad bin Ebîh günlerine (h. 45-53) dek sürdü. Onun günlerinde Irak imar sahasında bir ilerleme ve haraç piyasasında bir istikrara şahit oldu. Bu istikrarın başlıca sebepleri Ziyad bin Ebîh'in üstün zekâsı ve vergi tahsili konusunda izlediği politikadır. Kendisi çiftçilere ihsanda bulunmuş ve onların zor durumda bırakılmamalarını emretmiştir. O şöyle derdi: "Haraç ehline iyi davranın. Sizler zaten semireceğiniz kadar semirmişsiniz." ¹²⁷

Haraç gelirleri Muaviye ve ondan sonra hilafete gelenler devrinde ne kadar belirgin gelişme gösterdiyse; Haccac'ın hicri 73 senesinde Irak'a vali olarak tayin edilmesinin ardından Abdülmelik ve oğlu Velid'in hilafetleri esnasında da o oranda geriledi. Zira o

¹²⁴ Bkz; Fevzî, *Târihü'n-nazmü'l-islâmî*, s.331-332.

¹²⁵ Bkz; Zeynep, "Tatavvuru'd-devâvîn abre'l-usûri'l-islâmî", s.35.

¹²⁶ Bkz; Muayta, *Neş'etü'd-devavîn ve Tavruha fî sadri'l-islâm*, s.199.

¹²⁷ Muayta, s.200.

dönemde bu topraklarda bitmek bilmeyen savaşlar çiftçilerin göç etmelerine ve topraklarını terk etmelerine yol açmıştı. Haccac'ın haraç toplama görevlileri ona şöyle yazmışlardı: “Haraç gelirleri kesildi.”¹²⁸ Çiftçilerin topraklarını terk etmesinin yanı sıra sulh ve haraç arazilerinden birçoğunun öşür arazisine dönüştürülmesinin de Emevî Devleti iktisadında olumsuz bir etkisi oldu. Zira haraç vergisinden elde edilen gelir devlet maliyesine öşür arazilerinden daha fazla kaynak sağlıyordu.¹²⁹ Halife Ömer bin Abdülaziz döneminde (h. 99) ise devlet iktisadı iki yönden denge kazandı. Haraç vergilerinin azaltılması, çiftçilerin üzerine gidilmemesi ve bir kısmının bağışlanması, arazi sahiplerinden Müslüman olanlardan haraç alınmaması bu yönlerin ilkidir.¹³⁰ İkincisi ise Ömer bin Abdülaziz tarafından devlet harcamalarında kısıtlamaya gidilerek Haraç Divanındaki mali sıkıntıyla mücadele edilmesidir. Ayrıca halife Rum topraklarındaki Müslümanlarla ilgilendi. Taberi Tarih’inde bu konuyu şöyle zikreder: “Halife Rum topraklarındaki Müslümanlarla ilgilendi ve beraberindeki Müslümanlara Beytü’l-Mâl’den faydalanmayı yasakladı.”¹³¹ Kendisi de Beytü’l-Mâl’den hiçbir şey almazdı.¹³²

Abbasîler Döneminde ise yöneticiler Haraç Divanının devlet iktisadını desteklemede oynadığı rolü göz ardı etmediler ve diğer divanlarda gibi onun da geliştirilmesi için çaba sarf ettiler. Hatta ona cizye gelirlerine verdiklerinden çok daha fazla önem verdiler. Zira haraç vergisi diğer vergilerden daha fazla ve istikrarlı bir gelirdi. İktisadi dengedeki önemli konumu ve rolü nedeniyle Abbasîler bu divanın başına yalnızca zekâ, yeterlilik ve tam bir güvenilirlik sahibi insanları getirdiler. Haraç Divanının idaresini Halid bin Bermek’e verdiler.¹³³ ¹³⁴ O da tecrübe ve dirayetiyle divanın işlerini düzenledi. İnsanlara merhametle muamele etti. Halife Mehdi de divanda Benî Ümeyye zamanında var olmayan değişiklikler yaptı. Vergi ve gelir hesaplarının kayıt altına alınmasında çalışan Zimamu’l-Haraç Divanı’nı kurdu.¹³⁵ Mesaha sistemi yerine mukaseme sistemini getirdi. Bu da Haraç Divanının daha fazla çalışmasını

¹²⁸ Taberî, *Târihü’l-Taberî(Târihü’r-rusul ve’l-mulûk)*, c.16, s.381.; Muhammed Bitâyen Dayfullah, *el-Hayatü’l-iktisâdiyye fî sadri’l-İslâm* (Ürdün: Dâru’l-Furkân, 1987), s.142.

¹²⁹ Bkz; Dayfullah, *el-Hayatü’l-iktisâdiyye fî sadri’l-İslâm*, s.138.

¹³⁰ Bkz; İbnü’l-esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fî’t-târih*, c.4, s.328.

¹³¹ Taberî, *Târihü’l-Taberî(Târihü’r-rusul ve’l-mulûk)*, c.6, s.553.

¹³² Reys, *el-Harâc ve’n-Nazmü’l-mâlî li’l-devleti’l-islâmîyye*, s.250.

¹³³ Süleyman Dahîl, *el-Fevz bi’l-murâd fî târihi Bağdâd*, ed. Muhammed Zeynhum, 1. bs (Dâru’l-âfâki’l-arabîyye, t.y.), s.47.

¹³⁴ **Halid bin Bermeg:** Kral Ebu Fazl Ca’fer’in veziridir. İbn Vezir Halid bin Bermeg farisidir. Halid ilim adamlarındandır. Ebi Ca’fer’in devletinde yüksek mertebelere ulaşmıştır. Hilafet Reşid’e geçtiğinde devlet işlerinin anahtarlarını Yahya’ya teklif etti. Ve onun mertebesini yükseltti. Bkz; Zehebî, *Siyerü A’lami’n-nübelâ*, c.9, s.59.

¹³⁵ Ebü’l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşki(ö.774), *el-Bidâye ve’n-Nihâye*, c.10, s.150.

gerektirdi. Zira bu değişiklik neticesinde haraç memuru mahsullerin kıymetini belirliyor ve depolanma alanlarını tayin ediyor; bu temel üzerinden de mukaseme kıymetini takdir ederek devletin payını tahsil ediyordu.¹³⁶

Harun Reşit döneminde Haraç Divanının başına Yahya bin Halid el-Bermekî getirildi. Halife bu şahsa kendisinin izni olmaksızın diğery vilayetlerdeki haraç memurlarına emir verme izni tanıdı. Reşit devletin omurgası mahiyetinde görölen mali sisteme gösterdiği büyük özen ve ihtimam nedeniyle Kadı Ebu Yusuf'a haraç, öşür ve zekât ve cevâlî¹³⁷ tahsili alanında izlenecek siyaseti ve şer'î ahkâmı ihtiva eden bir kitap yazmasını emretti. Böylece kendi hükmünde hiç kimseye zulmedilmemesini, hak sahiplerine haklarının teslim edilmesini sağlamak istiyordu. Bu emir üzerine Ebu Yusuf "el-Haraç" isimli bir kitap yazdı.¹³⁸

İslam ölkelerinde Haraç Divanının tahsil edilmesini denetlediğı vergiler beş kısma ayrılır:¹³⁹

1. Haraç: Haraç büyük oranda ekilebilir arazilerden alınan bir vergidir. Bu yüzden Emeviler onun tahsili ve tanzimine büyük önem vermişlerdir. Haraç ekili olan veya olmayan araziler üzerinden nakit olarak tahsil edilirdi. Bu durum Abbasi devrine dek sürdü.
2. Cizye: Divan bu malı tahsil ederdi. Cizye Yahudi, Hristiyan ve Mecusilerden alınırđı.
3. Ticaret Öşrü: İslam devleti topraklarına ithal edilen ticari mallar üzerinden belirli bir oranda alınan vergidir.
4. Sadaka Malları.
5. Humus: Defineler, madenler, denizden çıkarılanlar ve ganimetlerden alınan bir vergiydi.

Osmanlılar döneminde haraç konusunda izlenen yol ise şöyleydi: Devlet bazı haraç arazileri üzerine oranı belli olan vergiler belirlemiştir. Alınan ürünün oranına göre miktarı değişen başka vergiler de vardı. Bu oran toprağın verimliliğı, konumu ve mahsulünün türüne

¹³⁶ Bkz; Dahîl, *el-Fevz bi'l-murâd fî târihi Bağdâd*, s.47.

¹³⁷ **Cevâlî**: Câlîye kelimesinin çoğulu olup memleketlerinden "iclâ edilen" (sürölen) göçmenler demektir. Bu isim, Hz. Ömer'in Hayber ve çevresindeki yahudilerle Necranlı hristiyanları Arabistan'dan çıkarması dolayısıyla onlar için kullanılmışken daha sonra cizye veren "ehl-i zimme"yi içine alan bir anlam kazanmıştır. Ayrıca bu tabir İslâm devletlerinde (Mısır, Suriye ve Irak) güçlü gayri müslim erkeklerden her yıl alınan cizye vergisi mânasında da kullanılmıştır. Bu vergiyi zimmîlerden toplayıp tahsis edilen yerlere sarfeden daireye Cevâlî Mukâtaası veya Cevâlî Nâzırlığı, bu dairenin başında bulunan kimseye de Cevâlî nâzırı denilirdi. Böylece cevâlî kelimesi asıl anlamını kaybederek İslâm ölkelerinde yaşayan gayri müslimlerin gördükleri himayenin maddî karşılığı olarak ödedikleri cizye vergisi ve bu verginin idaresi mânalarını kazanmıştır. Bkz; Şevkî Ebû Halîl, *Hârûn Reşîd* (Dımaşk: Dârü'l-fıkr, 1996), s.148.

¹³⁸ Bkz; Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*, s.3.; Ebû Halîl, *Hârûn Reşîd*, s.152.

¹³⁹ Bkz; Muayta, *Neş'etü'd-devavîn ve Tavruha fî sadri'l-islâm*, s.207-209.

göre değişirdi. Ancak toprak sahibi üç sene boyunca toprağını ekip biçmez ve haraç vergisini ödemekte tembellik gösterirse bu durumda toprağını kaybederdi. ¹⁴⁰

O halde görürüz ki haraç devletin iktisadi dayanaklarından biridir. Haraç Divanı ise İslam devletine sağlanan bu büyük geliri düzenleyen başlıca araçtır. Devletin temel taşlarını destekler ve İslam Devleti'nin saltanatının sebatına katkıda bulunur. Divanın üstlenmiş olduğu önemli görevlerden biri de bu mali gelirin halka eşit şekilde dağıtılmasıdır. Bu şekilde bir yönüyle sosyal adaletin tesisini sağlarken diğer yönüyle de devletin mali kaynaklarının dengelenmesine yardımcı olur. Sahip olduğu bu büyük önem nedeniyle birçok eski yazı ve mektubun haracı teşvik ettiğini ve düzenlediğini görürüz. Neticede bu gelir devletin, iktisadının ve tek tek fertlerinin faydasıdır. Tahir bin Hüseyin; oğlu Abdullah bin Tahir, Halife Me'mun tarafından Rakka ve Mısır valiliğine getirdiğinde ona bir mektup yazmış ve bazı tavsiyelerde bulunmuştur. Bunların arasında haraç mevzusu da geçer. O der ki: "Haraç meselesine özen göster ki halk onun sayesinde ayağa dikilir. Allah onu İslam için bir izzet ve yücelik vesilesi kılmıştır. Müslümanlar onun vesilesi ile zenginleşir ve güçlenir. İslam düşmanları için o bir baskı ve öfke nedenidir. Onu ödemek zorunda olan kâfirler için bir zillet ve küçüklük göstergesidir. Onu hak sahipleri arasında adaletle, eşitlik ve bütüncüllük ile dağıt." ¹⁴¹

Hız. Ömer devrinde Haraç Divanı, Irak ve Kufe Sevâd topraklarından bir milyon dirhem gelir elde etmekteydi. Aşağıdaki tabloda bu dönemdeki Haraç Divanı gelirleri tür, grup ve miktar bağlamında ana hatlarıyla verilmiştir.

Tablo 2. Halife Ömer bin Hattab (ra) Döneminde Haraç Divanı Gelirleri

Belde	Tür	Haraç Miktarı (Dirhem)
SEVÂD* (Genel olarak)	Asma ya da gür ağaç	10
	Hurma Ağacı	8
	şeker Kamışı	6
	Taze Hurma	5
	Buğday	4
	Arpa	2
	1 Dönüm Susam	5
	1 Dönüm Pamuk	5
	Yeşillik vb. Yaz Mahsulleri	3

*SEVÂD: İslâm tarihinde Sevâd aşağı Irak bölgesindeki şehir ve beldelere verilen addır. Basra, Kûfe, Vâsıt, Bağdat, ve Sâmerâ gibi Ortaçağ'ın en kalabalık ve zengin şehirlerinin Sevâd bölgesinde yer almaktadır.

Kaynak: Mâverdi, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed İbn Habîb el-Basrî. *Ahkâmu's sultânîyye*. Editör Ahmed Câd. Kâhire: Dâru'l-hadis, t.y. Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1979. Belâzûrî,

¹⁴⁰ Muhammed Taha Hüseyin Hüseyinî, *et-Tanzîmü'l-mâli li'd-devle munzu sadri'd-devle hatta sukûtu Devleti'l-Osmânîyye*, 1. bs (el-Merkezü'l-arabî, 2017), s.142.

¹⁴¹ İbn Haldûn, *Mukaddimetü İbn Haldûn*, c.1, s.384.

Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî. *Fütûhu'l-Büldân*. 1. bs. Kâhire: Şirketü Tab'î Kütübi'l-arabîyye, 1901. yusef b. abdullah İbn Abdülber, *el-İstîâb*, ed. Ali Muhammed el-Becâvî, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-cîl, 1992).

Tablo 3. Haraç Divanı'nın Cizye Vergisinden Olan Gelirleri

Grup	Tür	Miktar (Dirhem)
Zimmîler	Âlâ	48
	Evsat	24
	Edna	12

Kaynak: Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1979. Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü'n-nazmü'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010.

Emevîler döneminde ise Haraç Divanı gelirleri Hz. Ömer devrine nispetle artış göstermiştir. Alttaki tabloda halife, belde bağlamında Emeviler döneminde haraç miktarları ve gelirleri belirtilmiştir. Öte yandan bu devirde Sincar halkından ise tek kişiden dört dinar, yüz dönüm ekinden bir dinar, bin asmadan bir dinar, yüz zeytin ağacından bir dinar haraç vergisi alınmaktaydı.

Tablo 4. Emevîler Döneminde Haraç Divanı Gelirleri

Halife	Belde	Haraç Miktarı	
		Dirhem	Dinar
Muâviye b. Ebu Süfyan	Irak	600.055.000	-
	Fâris	70.000.000	-
	Ehvâz ve ona dâhil edilen diğer topraklar	40.000.000	-
	Yemâme ve Bahreyn	15.000.000	-
	Dicle Vilayeti	10.000	-
	Nihâvend, Deynûr, Hemedân ve Arzu'l-Cebel	40.000.000	-
	Reyy	30.000.000	-
	Halvan	20.000.000	-
	Musul	40.000.000	-
	Azerbeycan	30.000	-
	Mısır	-	3.000.000
	Filistin	-	450.000
	Ürdün	-	180.000
	Dımeşk	-	450.000
	Humus Kazası	-	350.000
	Kinnesrin ve Avâsım	-	450.000
	Cezire	-	55.000.000
	Yemen	-	1.200.000

Kaynak: Ahmed b. İshâk El-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sadr, t.y.). Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî. *Fütûhu'l-Büldân*. 1. bs. Kâhire: Şirketü Tab'î Kütübi'l-arabîyye, 1901. Ebû'l-Kâsım İbn

Havkale en-Nasîbî, Sûretu'l-arz (Beyrut: Dâru -mektebetü'l-hayat, 1992). Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1979.

Tablo 5. Emevîler Döneminde Haraç Divanı Gelirleri (Devamı)

Halife	Belde	Haraç Miktarı	
		Dirhem	Dinar
Haccâc	Irak	40.000.000	-
Abdumelik b. Mervân Dönemi	Şam “	-	1.800.000
	Filistin	-	350.000
	Ürdün	-	180.000
	Dimeşk	-	400.000
	Humus, Kinnesrin ve Avâsım	-	800.00

Kaynak: Ahmed b. İshâk El-Ya'kûbî, *Târîhu'l-Ya'kûbî* (Beyrut: Dâru Sadr, t.y.). Belâzürî, Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Bağdadî. *Fütûhu'l-Büldân*. 1. bs. Kâhire: Şirketü Tab'î Kütübi'l-arabîyye, 1901. Ebû'l-Kâsım İbn Havkale en-Nasîbî, Sûretu'l-arz (Beyrut: Dâru -mektebetü'l-hayat, 1992). Ebû Yûsuf, Ya'kûb b. İbrahim. *Kitâbu'l-harâc*. Beyrut: Dâru'l-ma'rife, 1979.

Emevî Devleti'ndeki Haraç Divanının mâlî sistemini incelediğimizde onun devlet bütçesi üzerinde büyük iktisadi bir geri dönüşü olduğunu görürüz. Ancak Emevî Devleti iktisadını araştırırsak bu geri dönüşün Abbasî Devleti'ndeki kadar büyük bir etkisi olmadığını anlarız. Bunun birçok sebebi vardır. En önemlisi ise bu asırda yaşayan bazı grupların desteklediği savaşlardır. Aynı şekilde bu gruplar devlete musallat olmuş ve servetini yağmalamışlardır. Örneğin Hâricîler Cuha¹⁴² ve başka bazı bölgelerde haraç vergisine el koymuşlardı. Kufe'de Abdurrahman bin el-Eş'as'ın da yaptığı gibi bazı şehirlerde ordu komutanları da haraç vergilerini gasp etmişlerdi. Osman bin Katan Haccac'a bir mektup yazmış ve şöyle demiştir: “Ey emir! Allah işlerini düzenli kılsın. Sana bildiriyorum. Abdurrahman b. Muhammed Cuhâ'nın etrafına bir hendek kazdı. Şebîb'i serbest bıraktı, harâcı alıkoydu ve halkına da zulmetti. Vesselam.”¹⁴³

Abbasîler Döneminde ise tarihi kaynaklarda haraç vergisi ile alakalı birçok resmi belge bulunur. Kudame bin Cafer, İbnu Hardiba, İbnu Haldun ve Cehşiyari yoluyla bize ulaşan bu belgeler arasında basit ihtilaflar dışında derin bir farklılık yoktur. Bazı yazarlar bu mali tabloları halifelerin hilafet sürelerine göre taksim ederlerken bir kısmı da Abbasîler Dönemi'nin belli bir bölümüne has kılmışlardır. Buna örnek olarak Halife Harun Reşit,

¹⁴² Cuha: Bağdat'ın iç kesimlerinde bulunan bir kasabanın üzerindeki nehrin ismi, Huzistan ve Hanikan arasındadır. Dediler ki: Bağdat'da Cevhi gibi bir kasaba olmamıştır. Haracı 80.000 dirhemdir. Bkz; El Bağdadî, *Mu'cemul Büldan*, Cim(ج) bölümü.

¹⁴³ Taberî, *Târîhü't-Taberî(Târîhü'r-rusul ve'l-mulûk)*, c.6, s.251.

Me'mun ve Vâsık dönemlerinde haraç divanı gelirleri gösterilebilir. Aşağıda yer alan tablolarda bu halifelerin devirlerindeki haraç miktarları ve gelirleri beldeler bazında verilmiştir.

Tablo 6. Abbâsî Halifesi Harun Reşit Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri

Belde	Haraç Miktarı	
	Dirhem	Dinar
Sevâd'taki Ebvâbu'l-Mâl 200 Hulle Necrâniyye	80.780.000	
Sevâd Mahsulleri	14.800.000	
Kaskar	11.600.000	
Dicle Vilâyeti	2.080.000	
Halvan	4.800.000	
Ehvâz	25.000.000	
Fâris	27.000.000	
Kirman	4.200.000	
Mekrân	400.000	
Sind ve Çevresi	11.500.000	
Sicistân	4.600.000	
Horasan	28.000.000	
Cürcan	6.300.000	
Kumes	1.500.000	
Taberistan ve Redyân	12.000.00	
Reyy	12.000	
Isfahan	11.000.000	
Hemedân ve Despeti	11.800.000	
Basra ve Kufe Suyu	20.700.0000	
Şehrezor ve Çevresi	24.000.000	
Musul ve Çevresi	24.000.000	
Cezire ve Fırat	34.000.000	
Azerbeycan	4.000.000	
Merkân ve Kerh	300.000	
Ermenistan	13.000.000	
Kınnesrin ve Avâsım		490.000
Humus		320.000
Dımeşk		420.000
Ürdün		96.000

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü 'n-nazmü 'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010.

Tablo 7. Abbâsî Halifesi Harun Reşit Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri (Devamı)

Belde	Haraç Miktarı	
	Dirhem	Dinar
Filistin		320.000
Mısır (Tinnîs, Dimyat ve Aşmunin hariç)		1.920.000
Burka	1.000.000	
Afrika	13.000.000	
Yemen (Siyâb hariç)		870.000
Hicâz		300.000
Toplam:	565.672.000	4.736.000

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü 'n-nazmü 'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şürûk, 2010.

Tablo 8. Abbâsî Halifesi Me'mun Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri

Belde	Haraç Miktarı (Dirhem)
Sevâd	130.200.000
Ehvâz	23.000.000
Fâris	24.000.000
Mekrân	1.000.000
Kirman	6.000.000
Isfahan	10.500.000
Sicistan	1.000.000
Horasan	38.000.000
Halvan	9.000.000
Kufe Suyu	5.000.000
Basra Suyu	4.800.000
Hemedan	1.700.000
Mâsebdân	1.200.000
Mihricân-ı Kazak	1.100.000
İgadin	3.800.000
Kum ve Kaşak	3.000.000
Azerbeycan	4.500.000
Reyy ve Dumand	20.200.000
Kazvin, Zincan ve Ebher	1.828.000
Kumes	1.150.000
Cürcan	4.000.000

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü 'n-nazmü 'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şürûk, 2010.

Tablo 9. Abbâsî Halifesi Me'mun Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri Gelirleri (Devamı)

Belde	Haraç Miktarı (Dirhem)
Taberistan	4.280.000
Tikrit, Tayrhân, Sin, Bevâzîc	900.000
Şehrezor ve Samgan	2.750.000
Kûre ve Musul	6.300.000
Kardî ve Yezîdî	3.200.000
Diyâr-ı Rab'îa	9.635.000
Arzen ve Meyyâfârikîn	4.200.000
Ermenistan	4.000.000
Tarven Mukâtaası	100.000
Âmed	2.000.000
Diyâr-ı Mudarr	6.000.000
Fırat yolu Çalışmaları	2.900.000
Kınnesrîn ve Avâsım	360.000
Humus Ordusu	218.000
Dımeşk Ordusu	110.000
Ürdün Ordusu	109.000
Filistin Ordusu	295.000
Mısır ve İskenderiyye	2.500.000
Haremeyn	100.000
Yemâme ve Bahreyn	510.000
Umman	300.000
Bağdat'taki Zimmîlerin Cizyesi	200.000
Toplam:	342.245.000

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü'n-nazmü'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010.

Tablo 10. Abbâsî Halifesi Vâsık Dönemi'nde Haraç Divanı Gelirleri

Belde	Haraç Miktarı	
	Dirhem	Dinar
Sevâd	108.679.840	
Medînetu's-Selâm'ın Azınlıklar	130.000	
Bağdat'taki Gayrimenkuller	1.500.000	
Ehvâz	30.000.000	
Fâris	33.000.000	
Şehrezor ve Samgan	2.750.000	
Mâsebzân ve Mihricân-ı Kazak	3.500.000	
Dînör	3.800.000	
İsfahan	7.000.000	
Kum	2.000.000	
Horasan	45.446.000*	
Azerbeycan	1.000.000	
Kazvin	1.200.000	
Diyâr-ı Mudar	5.600.000	
Musul	4.000.000	
Diyâr-ı Rabî'a	7.700.000	
Sind	1.000.000	
Ermenistan	4.000.000	
Kınnesrin		400.000
Humus		340.000
Dımeşk		400.000
Ürdün		350.000
Filistin		500.000
Mısır		2.180.000
Yemen		600.000
Toplam:	262.305.840	4.770.000

* Bu tabloda sadece Horasan halkından dirhem dışında 600.000 diğer para birimleri cinsinden vergi toplanmıştır.

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü'n-nazmü'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010. *Ğidâ Hazne Kâtibî, el-Harâc müzi'l-fethi'l-İslâmî hattâ evsati'l-karni's-Sâlisi'l-hicri*, (Beyrut: Merkezu'l-dirâsâti'l_vahdeti'l-Arabiyye, 1994).

2. 3. Mâlî Çıktılardan Sorumlu Divanlar

2. 3. 1. Nafakât Divanı

2. 3. 1. 1. Nafakât Divanının Tanımı ve Tarihi

Nafaka kelimesi sözlükte “harcanan mal” anlamına gelir. Kuran’da ise şöyle geçer: “Siz hangi hayrı yapsanız ve hangi adakta bulunsanız şüphesiz onu Allah bilir. Zalimlerin ise samimi yardımcıları yoktur.”¹⁴⁴ “Bir kimse infak etti.” dediğinde “yiyeceği veya malını yolculuk yahut ikamette harcadı.” anlamına gelir.¹⁴⁵

Şeriatte nafaka, yiyecek, giyecek ve barınak gibi ihtiyaçların karşılanması için gerekli olan her şeye verilen isimdir.¹⁴⁶

Nafakât Divanı ise devletin harcamaları ve ihtiyaçlarından sorumlu olan ve devlet adamlarının istihkaklarıyla birlikte devletin istihkak ve ihtiyaçlarını temin etmek için devletle çalışan tüccarların muhasebelerini denetleyen arşivdir. Aynı zamanda halifenin emri üzerine gerçekleştirilen inşa ve yenileme işlerini de denetler.¹⁴⁷

Cehşiyârî’nin zikrettiğine göre Nafakât Divanının tarihi ve kurulması hivaPers kralları dönemine kadar uzanır: “Pers krallarının iki divanı olurdu. Bunlar Haraç ve Nafakât divanlarıydı. Tahsil edilen her mal Haraç Divanının sorumluluğu altında iken, ordu ve benzeri her alanda harcanan giderler de Nafakât Divanında incelenirdi.”¹⁴⁸ İslam devletinde bu divana ilk kez Süleyman bin Abdülmelik zamanında rastlanır. Cehşiyârî, onun hilafeti döneminde bu divanı zikrederken şöyle der: “Bu divan, harcamalar, beytülmal ve hazineleri kayıt altında tutardı ve sorumlusu er-Rakık Abdullah bin Amr bin Haris idi.”¹⁴⁹ Bu divanda çalışan kimse hesap, taksim, para basma, ölçüler, fiyatlar ve vergiler konusunda maharetli, genel piyasalar ve giyecek, gıda ve ihtiyaç duyulacak başka malzemelerin fiyatları hakkında bilgili olmalıdır. Yine görevlilere verilen ikramiyeler, maaşlar, hediyeler ve sultani vergiler gibi konulara hâkim olmalıdır. Nafakât Divanına başkanlık eden görevli yüce bir makamda kabul edilir. Rütbesi vezir ve bakanların ardından gelir. Çünkü diğer tüm divanların işlerinin de onunla bağlantısı vardır. Herhangi bir iş için yapılan her harcama bu divanın onayından geçer. Ayrıca divanların muhasebeleri de Nafakât Divanına sunulur. Bunun sebebi devletin tüm muhasebe

¹⁴⁴ Kur’an II. 170

¹⁴⁵ Ammâre, *Kâmûsu mustalahâti’l-iktisâdiyye fî hadârati’l-islâmîyye*, s.599.

¹⁴⁶ Ammâre, s.599.

¹⁴⁷ Bkz; Dahîl, *el-Fevz bi’l-murâd fî târihi Bağdâd*, s.45-46.

¹⁴⁸ El-Cehşeyârî, *Kitâbü’l-vüzerâi ve’l-kitâb*, s.3.

¹⁴⁹ El-Cehşeyârî, s.49.

işlerinin düzgünce yürütülmesi ve hesaplarda ortaya çıkan eksiklik ve fazlalıkların iadesini talep etmektir.¹⁵⁰

Nafakât Divanının pek çok görevi bulunmaktadır ki memurların maaşlarının denetlenmesi, devlet binalarının inşası ve onarılması ve daru'l-hilafetin ihtiyaçlarının giderilmesi gibi konularda harcama yapma ve orduya yapılan bağışların takibi bu görevlerden bir kaçıdır. İş yükündeki bu yoğunluktan ötürü divanın altında çalışan birçok meclis bulunmaktadır. Bu meclisler şunlardır¹⁵¹:

1. Cârî Meclisi: Bu meclis ordu divanı ile ittifak edilen konularda yapılan harcamalarla ilgilenir. Ordunun sınıfları ve erzak istihkaklarının vakitlerine göre ücretli askerlerin kayıtlarını düzenler.

2. Enzâl Meclisi: Ordunun ekmek, et, tatlı, meyve, odun, yağ, hayvan ve benzeri ihtiyaçlarını karşılamayı taahhüt edenlerin muhasebelerini tutan birimdir. Ayrıca sınıfları, çeşitleri ve miktarlarına göre alınan ürünlerin fiyatlarının doğruluğunu kontrol etmek de bu meclisin görevlerindendir.

3. Kurâ' Meclisi: Devlete ait hayvanların yemi ve yem satıcılarının muhasebeleriyle ilgili işlerin yanı sıra hayvanların bakımı, tedavisi ve seyisleriyle ilgili harcamalar için tahsis edilmiş olan bütçeye dair sorumluluğu da bu meclis üstlenir.

4. Bina ve Meramme Meclisi: Bu meclise dair büyük küçük her iş halifenin emri ile gerçekleşir. Onarım ve inşaat konularında onun arzularına göre hareket edilir. Meclis, mühendisler, dülgerler, tacirler, süslemeciler ve inşa ve onarım işlerinde görev alan diğer tüm meslek erkânını ve yapı malzemesi satıcılarını denetler. Bu divanda görev alan kimsenin hem hesap konularında hem de mühendislikle ilgili konularda bilgi sahibi olması gerekir.

5. Havadis Meclisi: Bu meclis, beklenmedik durumlarda ortaya çıkan her türlü acil ve istisnai harcamalarla ilgilenir.

6. İnşa ve Tahrir Meclisi ¹⁵²: Hesap ve inceleme konularıyla ilgilenen meclisin çıkardığı hesaplara tabi olarak Nafakât Divanından sadır olmuş tüm kitapların tahrir edildiği meclistir.

¹⁵⁰ Bkz; Hasan b. Abdullah Abbasî, *Âsâru'l-evvel fî tertîbi'd-düvel*, ed. Abdurrahman Amîra, 1. bs (Beyrut: Dâru'l-cil, 1989), s.60.

¹⁵¹ Bkz; Ahmed Abdülbâkî, *Meâlimu'l-hadârati'l-arabîyye*, 1. bs (Merkezü dirasâti'l-vahdeti'l-arabîyye, 1991), s.15.

¹⁵² Bkz; Samarrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fî Devleti'l-Abbâsi*, s.237.; Dayfullah Yahyâ Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî Devleti'l-Abbâsiyye*, 1. bs (Mekke: Mektebetü't-tâlibi'l-câmiî, 1986), s.119.

Bu meclisin kâtibinin işin tabiatına uygun, hedefe yönelik ve başkaları tarafından anlaşılır metinler ortaya çıkarmada yetkin olması beklenir.

Bu meclisler beytûlmalden sadır olan genel ve özel tüm harcamalardan sorumludurlar. Bu harcamalar, harcandıkları alanlar açısından iki sınıfa ayrılırlar. Bunlar zaruri harcamalar ve zaman zaman ihtiyaç duyulan kemalî (lüks) harcamalardır. Bu konuyu şöyle açıklayalım:

2. 3. 1. 2. Divan Tarafından Yapılan Nafakâtın (Harcamaların) Türleri

a) Zarûrî Harcamalar: Devlet iktisadının güçlenmesi ve ilerlemesinin temellerini oluşturan harcamalardır. Bu harcamalar sayesinde devlet, gelişimi ve üretimin artmasını garanti altına alan iktisadi hedefleri gerçekleştirmek üzere çaba sarf eder. Zaruri harcamaların gerekli alanlara yönltilmemesi hali, devlet nizamında bozulmalara, birçok işin durmasına ve bu harcamalarla geçimlerini sağlayan kişilerin mâlî gelir elde etmek adına başka işlerle meşgul olmalarına yol açar. Böyle bir durum Hz. Ömer bin Hattab (ra) zamanında meydana gelmişti. O dönemde geçimlerini sağlamaları için kendilerine tahsis edilmiş bir ücret bulunmayan ordu mensupları toprağı işlemekle meşgul olmuş ve asıl vazifeleri Allah yolunda cihada katılmak olduğu halde cihattan geri kalmışlardı. Bunun üzerine Ömer (ra), kendilerine yüklediği sorumluluğu yerine getirmeleri için onlara sabit bir ücret tahsis etmişti. Zaruri harcamalardan bir kısmı şunlardır:

1. Maaşlar: İslam devletinin Emevîler, Abbasîler ve Osmanlılar zamanında şahit olduğu genişlemenin ardından İslam topraklarındaki resmi dairelerin sayısı gittikçe arttı. Bu daireleri kontrol altına almak ve orduyu her daim savaşa hazır kılmak adına resmi daireler ve divanlarda çalışmak üzere memurlar atamak kaçınılmaz bir iş haline geldi. Her bir memura yaptığı işin tabiatına uygun bir maaş tahsis edildi. Bu çerçevede Hz. Ömer (ra), subay mevkisindeki ordu mensuplarına aylık dört ila beş bin dirhem arasında bir ücret belirledi. Erlerin aylık ücretleri ise üç yüz ila beş yüz dirhem arasında değişiyordu.¹⁵³ Muaviye döneminde ise asker maaşları giderek yükseldi. Zira dört halife döneminde halifenin askere ödeyebileceği en fazla altmış bin dirhemi varken onun döneminde bu miktar altı milyon dirheme kadar çıkmıştı. Böylece her bir asker bin dirhem aylık ücret almaya başladı.¹⁵⁴ Ziyad bin Ebîh zamanında doğu bölgesindeki işçiler, bin dirhem maaş alıyorlardı. Halife Abdülmelik bin Mervan zamanında emniyet mensupları senelik bin dirhem ücret alırlarken Muaviye bin Ebu Süfyan döneminde Fustat kadısının maaşı üç yüz dinarı bulmuştu.

¹⁵³ Corci Zeydân, *Târihü't-temeddünü'l-islâmî* (Mısır: Müessetü Hendâvî li't-ta'lim ve's-sekâfe, 2012), c.1, s.181.

¹⁵⁴ Zeydân, c.1, s.182.

Abdülaziz bin Mervan'ın valiliği esnasında kadı senelik iki yüz dinar ücret alıyordu. Ayrıca valinin ve kadının korumaları için tahsis edilmiş bir maaş da vardı. Tüm bu maaşlar devlet hazinesinden ödenirdi.¹⁵⁵ Abbasîler Döneminde de durum böyle devam etti. Abbasî Devleti'nde hükümette vazife alan kimselere, divan mensuplarına, medreselerdeki öğrenci ve öğreticilere maaş veriliyordu. Seffah döneminde bir askerin maaşı aylık seksen dirheme ulaştı ki bu da yıllık 960 dirhemlik bir ücrete tekabül ediyordu. Bu yüzden Seffah¹⁵⁶ asker maaşlarını Emevî Devleti'nin ilk dönemlerindeki düzeye geri çekti.¹⁵⁷ Selçuklu devletinde ise asker maaşları aylık ücretler ve daimi erzak düzeninden çıkarak tımar sistemine evrildi.

2. Daru'l-Hilafe'ye Özel Harcamalar: İslam devletinin kuruluşunun ilk zamanlarında daru'l-hilafet ve halife zühde uygun ve sade bir hayat tarzı benimsemişti. Bunu Kısra'nın Hz. Ömer (ra) ile görüşmek üzere Medine'ye geldiği ve halifenin sarayının nerede olduğunu sorduğu kıssada açıkça görürüz. Ona halifenin ne bir sarayı ne de kalesi olmadığı söylenir ve ardından halifeyi bir ağacın altında uyurken görür. Ancak yaşantıdaki bu sadelik ve züht Abbasî ve Emevî hilafetleri sırasında görülmemiştir. Muaviye bin Ebu Süfyan (ra) hilafete bir debdebe kazandırmış ve halifelige dair işleri bir kral sistemiyle düzenlemiştir. Bunu yaparken düşmanları terörize etmeyi ve gördükleri azamet karşısında korkutmayı hedefliyordu. Ayrıca o vakit hilafetin alametlerinden bir alamet olan bir bürdenin satın alınması için on bin dirhem harcamıştır. Yine bu suretteki harcamaların en dikkat çekicilerinden birine Velid bin Abdülmelik zamanında şahit oluruz. Kendisi misafir ağırlamak için hilafet sarayına tabi bir mekân satın almıştır.¹⁵⁸

3. İnşa ve Onarıma Tahsis Edilmiş Olan Harcamalar: İslam devleti henüz kurulmuş bir devletti ve kendisine mahsus binalara olan ihtiyacı ortadaydı. Mescitler gibi dini binaların yanı sıra saraylar ve kaleler gibi devlet binaları ve hastaneler ve benzeri işler için tahsis edilmiş hizmet binaları ihtiyaç duyulan yapılar arasındaydı. Bu yüzden Hz. Peygamber (sav)'in inşa ettirdiği ilk binanın Müslümanları bir araya getiren, ibadet, görüş alışverişi ve Hz. Peygamber (sav)'i dinlemek üzere onları birleştiren bir mescit olduğunu görürüz. Ebu

¹⁵⁵ Bkz; Kâmil Sakr Kaysî, *en-Nizâmü 'l-mâlî fi ahdi 'l-emevî*, 1. bs (Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 2017), s.262.

¹⁵⁶ **Seffah**: Abdullah Seffah ve kendisine Murteza da denilir. Ve Kasım da denilir. Müminlerin emiri İbn Muhammed bin İmam bin Ali Seccad bin Abdullah Haberi bin Abbas Bin Abdulmuttalip Kureşi Haşimidir. Annesi ritadır. Rayita da denilir. Bint Abdallah bin Abdullah bin Abduddar El Harisidir. Seffah'ın doğduğu yer Şurah/Şam topraklarındadır. Orada yetişmiş daha sonra Mervan kardeşi İbrahim İmam'ı almış ve onu Kufe'ye nakletmiştir. Rebiülevvel ayının ikinci cuması gününde Mervan'ın hayatında ona Kufe'de biat edilmiştir. Bkz, Ebü'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*, c.10, s.58.

¹⁵⁷ Bkz; Muhammed İbrahim Abd elcenâbî, "Dîvânu nafakât Neş'etuhû ve Tatavvuruhû", *Mecelletü 'd-dirâsâti't-târihiyye ve 'l-hadârîyye* 4, sy 13 (2012): s.12.; Zeydân, *Târihü 't-temeddünü 'l-islâmî*, c.1, s.183.

¹⁵⁸ Abd elcenâbî, "Dîvânu nafakât Neş'etuhû ve Tatavvuruhû", s.6.

Ubeyde bin Cerrah (ra)'ın tasarladığı Dımaşk Mescidinin inşasına hicri 87 yılında Velid bin Abdülmelik tarafından başlandı ve inşası için büyük harcamalar yapıldı. Ayrıca bu caminin genişletilmesi gibi işler için Ömer bin Abdülaziz zamanında da bir bütçe tahsis edilmişti.”¹⁵⁹ Kufe mescidi ise Ubeydullah bin Ziyad döneminde inşa edildi ve ona da pek çok para harcandı.¹⁶⁰ Bu konuda yapılan harcamalar sarayları da kapsamaktadır. Abdurrahman ed-Dahil'in inşa ettirdiği Kurtuba Sarayı ve hicri 325'de Halife en-Nasır'ın inşa ettirdiği Zehra Kasrı bunlardandır. Zehra Kasrının inşası için devlet bütçesinin üçte biri harcanmıştır ki bu senelik altı milyon dirhem gibi geliri olan devletin saray için iki milyon dirhem kadar bir bütçe ayırdığını gösterir.¹⁶¹ Aynı şekilde Mutezid Billah döneminde hicri 289 yılında Tac Kasrı inşa edilmiş ve bunun ardından dört milyon dinar harcanarak Süreyya Kasrı yapılmıştır. Mütevekkil Alellah ise her birinin inşasına 100 milyon dirhem harcanmış olan el-Harûnî, el-Cusuk ve el-Caferî isimleri ile bilinen üç binayı inşa ettirmiştir.¹⁶² Aynı şekilde kale ve surlar gibi birçok mekânın inşası için de yüklü harcamalar yapılmıştır.

Saraylar, şehirler ve hizmet merkezlerinin inşasında iktisadi hedefler gözetilir ve bunlara itibar edilirdi. Bunu Mansur tarafından dört milyon sekiz yüz otuz üç dirhem kadar bir masraf ile kurulan Bağdat şehrinde açıkça görürüz.¹⁶³ Halife şehrin inşası sırasında şehirde fiyatların yükselmesine ve geçim sıkıntısı çekilmesine mani olmak suretiyle insanları gözetmeyi arzulamıştır. Bu yüzden Bağdat şehri, doğu, batı, kuzey ve güneyden kara, deniz ve dağ yollarıyla ticaretin kendisine ulaşmasını kolaylaştıracak bir konumdadır.¹⁶⁴

b) Kemâlî (Tamamlayıcı) Harcamalar: Yapılmamaları halinde idârî ve iktisadi nizamda bir bozulmaya yol açmazlar. Zira hak edenlere vermek veya vermemek kararı hükümdara bırakılmış lüks harcamalardır. Armağan, mükâfat ve hediyeler bu türü oluşturur. Bu tarz harcamalar halife tarafından halka verilir. Bu bazen bir takım insanların gerçekleştirdikleri değerli bir amme hizmeti için verilen bir armağan suretiyle olurken bazen de krallar ve vezirlere verilen hediyelerle olur. Herhangi bir savaşta zafer elde etmeleri sebebiyle komutanlara veya tüm orduya halife tarafından verilen mükâfatlar da bu türe girer. Bu harcamaları ve mükâfatları kazananlara bağlı olarak birkaç kısma ayırabiliriz:

¹⁵⁹ Ebu-l hasen ali b. lhuseyin b. ali Mes'ûdî, *Mürûcû 'z-zeheb* (Müessesetü dâru'l-hicret, t.y.), c.3, s.157.

¹⁶⁰ El-Hac Hasen, *en-Nazmü 'l-islâmî*, s.352.

¹⁶¹ El-Hac Hasen, s.354.

¹⁶² El-Hac Hasen, s.355.

¹⁶³ Şahabeddin Ahmed Bin Abdul Vahhab En Nuveyri, *Nihayetül Ereb Fi Fununil Edeb*, ed. Ali Bin Mulhim ve Abdul Mecid Turhani (Beyrut: Darul Kütübul İlmiyye, t.y.), c.10, s.63.

¹⁶⁴ Reys, *el-Harâc ve 'n-Nazmü 'l-mâlî li 'd-devleti 'l-islâmîyye*, s.417-418.

1. Halifeye yapılan medh ve övgüler üzerine verilen armağanlar: Halife ve emirler kendilerini şiirler vasıtasıyla öven kimselere malî armağanlar veya kıymetli hediyeler verebilirlerdi. El-Mehdi, İbnu Hayyat el-Mekki huzuruna gelip de kendisini övdüğü vakit ona ihsanda bulunmuş ve ona beş bin dirhem verilmesini emretmişti. İbnu Hayyat bu ödülü insanlara dağıttı ve Mehdi'yi öven yeni bir şiir kaleme aldı. Bu haber kendisine ulaştığında Mehdi, her bir dirheme karşılık bir dinar verdi. ¹⁶⁵

2. Savaşlarda elde edilen zaferler ve bazı komutanların gösterdiği kahramanlıklar sebebiyle verilen mükâfatlar: Bu sebeple verilmiş birçok armağan görmemiz mümkündür. Halife el-Mansur'un Ravendiyye savaşında gösterdiği kahramanlık ve cesaret sebebiyle Maan bin Zaide eş-Şeybanî'ye verdiği armağan bunlardandır ki miktarı on bin dirhem kadardır. ¹⁶⁶ Seffah'ın ez-Zab savaşındaki zaferlerinden dolayı her bir asker için verdiği beş yüz dirhemlik ödül de bu nevidendir. Mansur'un Abbas bin Muhammed'e Rum gazvesi sebebiyle verdiği kırk bin dinarlık ödül de bunların arasında sayılabilir.

3. Siyasi Sebeplerle Verilen Mükâfatlar: Bazı halifelerin kendi siyasi varlıklarını kuvvetlendirmek için siyasi ilişki içine girdikleri kimselere verdikleri mükâfatlar bu türü oluşturur. Bunlara en açık örnek Muaviye'nin, hicri 40. yılda Hasan bin Ali ile yaptığı anlaşmada görülür. Bu anlaşmada Muaviye, Kufe beytülmalinde bulunan tüm parayı Hasan bin Ali'ye bağışlamıştır ki bu beş milyon dirhem kadardır. ¹⁶⁷ Ensarî ile olan münasebetinde de bunu yapmıştır. Ona beş yüz dinar göndermiş ve Ensarî bunu az bularak oğluna, “bunları al ve Muaviye'nin yanına git. Sonra bu parayı onun yüzüne çarp” diyerek hediye reddetmiştir. Oğlu da kendisine emredileni yapmış ve bunun üzerine Muaviye bu miktarın iki katını verip ona geri göndermiştir. ¹⁶⁸ Bizler Yezid bin Muaviye'nin bu mükâfat ve ödüller hususunda daha mübalağalı hareket ettiğini ve Muaviye'nin takdim ettiğinden çok daha fazlasını harcadığını görürüz. Abdullah bin Hanzala el-Ensarî'ye yüz bin dirhem ve onun oğullarından her birine on bin dirhem bağışta bulunmuştur. Münzir bin Zübeyr'e de yüz bin dirhem vermiştir.

Nafakât Divanının genel çalışmalarına baktığımızda onun halifenin maaşından başlayıp küçüğüyle büyüğüyle tüm mutfak masraflarını dahi kapsayacak şekilde halife ve devlet tarafından yapılan her türlü malî çıktıyı denetleyen ve kayıt altına alan bir yapı olduğunu

¹⁶⁵ Ebû Ahmed b. Ali Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, ed. Mustafa Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, 1971), c.3, s.12.

¹⁶⁶ Ebü'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*, c.10, s.76.

¹⁶⁷ Taberî, *Târîhü 't-Taberî(Târîhü 'r-rusul ve 'l-mulûk)*, c.5, s.159.

¹⁶⁸ İbnü't-Tiktakâ, *el-Fahrî fi 'l-âdâbi's-sultânîyye ve 'd-düvelü 'l-islâmîyye*, s.105.

görürüz. Bu divan sayesinde mâlî çıktılar kaynaklara paralel olur ve iktisadın gelişmesini sağlamayacak alanlarda harcama yapılmaz.

Tablo 11.Emevî Döneminde Yapılan Harcamalar

Halife	Harcama Türü	Harcama Miktarı		Yıl
		Dirhem	Dinar	
Muaviye b. Ebu Süfyan	Irak Vâlisi Ziyad b. Ebîh'in Aylık Maaşı	25.000	-	H. 45
	Şureyh b. Hâris'in Kadılık Maaşı	100 -500	-	-
	Hicaz ve Irak Bölgesindeki Fakirlerin Aylık Sosyal Yardımları	-	-	H. 45-53
	Fustat Kadısının Maaşı	-	300	-
Velid b. Abdülmelik	Şam'da Hastane İnşası	-	-	-
	Aşhane İnşası	-	-	H. 88
Emevî Döneminin Tümü	Kâtiplerin Maaşları (Yıllık)	720-3.600	-	-
Süleyman b. Abdülmelik	İslam Donanmasının 1800 Büyük Gemiden Oluşacak Şekilde Genişletilmesi	-	-	-
Emevî Döneminin Son Yılları	Yezid b. Ömer b. Hebir'a'nın Geçimi	600.000	-	-
Abdülmelik b. Mervan	Mâlik b. Şerâhîl el-Havlânî'nin Kadılık Maaşı	3.000	-	H. 83
	Polis Teşkilatı Başkanının Maaşı (Yıllık)	100.000	-	-
Ömer b. Abdülaziz	Fakirlere Aylık Ödenen Aynî ve Naktî Yardımlar	-	-	H. 99-101
	Basra Kadısı İyâs b. Muaviye'nin Maaşı (Aylık)	100	-	-
	Vâlilerin Aylık Maaşları	-	300	-
Ziyad b. Ebîh	Farklı Bölgelerdeki İşçilerin Maaşları	100	-	-
Mervân es-Sânî	Fustat Kadısının Maaşı	-	240	-
Yusuf b. Ömer es-Sakafî	Kûfe Kadısı Ebu Ya'la'nın Maaşı	150-200	-	-

Kaynak: İsam Haşim aldris El Cüfri, “*Et Tetavvurul İktisadi Fil Asrıl Emevi, Dirase Tahliliyye ve Takvimiyye*” (Yüksek Lisans Tezi, Suudi Arabistan, Ümmül Kura Üniversitesi, 1992). Ebü'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), el-Bidâye ve'n-Nihâye. Kaysî, en-Nizâmü'l-mâlî fi ahdi'l-emevî. Kalkaşendî, Subhu'l-a'sâ. Ahmet İsa, Târîhü'l- bimaristanat fi-l İslam (Mısır: Müessesetü Hindavi li-Talimi ve El- sakafe, 2012). El Cüfri, “*Et Tetavvurul İktisadi Fil Asrıl Emevi, Dirase Tahliliyye ve Takvimiyye*”. Hüseyin Munis, Atlas Tarihul İslam (Kâhire: Ez Zehra Lil İ'lam Arabi, 1987). Zeydân, Târîhü't-temeddünü'l-islâmî. Abdurrahman Bin Abdullah Bin Abdul Hikem Bin A'yunil Kureşî El Mısri Ebi Kasım, Fütuhu Mısır ve Ahbaruha (London: Matbaatü Beril, 1930). Muhammed bin Halef Bin Hayyan Vekî', *Ahbarul Kudat* (Beyrut: Alemül Kütüb, t.y.). Abdullah bin Abdulhakem Ebi Muhammed, *Siretü Ömer bin Abdulaziz*, ed. Ahmed Ubeyd, 3. bs (Alemul Kütüb, 1984).

Bu tabloda görüldüğü üzere Emevî döneminde yapılan harcamalar diğer asırlara nispetle bir sınıra tabidir. Harcamalardaki bu sınırlılık hali, birçok iktisadi, askeri ve siyasi sebebe dayanmaktadır:

İktisadi açıdan: Toprak vergileri konusunda devlet merkezinde alınan ortak kararların devlet iktisadında çok açık bir etkisi vardır. Haraç arazilerinin öşür arazisine çevrilmesine müsamaha gösterilmesi bu kararlardan biridir. Bu müsamaha devletin gelirinde bir düşüşe sebep olarak iktisadi dengede büyük bir bozulmaya yol açmıştır. Irak bölgesindeki tarım alanlarına yüklenen ağır vergiler de bu bölgeden elde edilen gelir üzerinde olumsuz tesiri olan işlerdendir.

Askeri açıdan: Emevîler Dönemi fetih ve savaşlarla dolu bir dönemdir. Bu da ordu ve silah yapımına dair harcamalarda ağır bir mâlî külfete yol açmıştır. Örneğin Ziyad bin Ebîh zamanında Irak'ta ordu divanında seksen bin savaşçı vardı. Bunlara yapılan harcamalar 36 milyon dirheme kadar ulaşmıştı. Şam'da ise altmış bin asker vardı ve onlar için de altmış milyon dirheme varan bir meblağ harcanmıştı. Mısır'da kırk bin savaşçı vardı ve bunlara yapılan harcamalar yüz milyon dirhem civarındaydı. Tüm bunlar Emevî Devleti'ne ait harcamaların büyük bir kısmının askeri alanda yapılan harcamalar olduğunu göstermektedir.

Siyasi açıdan bakıldığında ise birçok politik gelişmenin mâlî gelirlerde düşüşe yol açtığı görülür ki bu durumun devletin iktisadındaki etkisi oldukça açıktır. Muaviye (ra)'ın kendisinden sonra oğlu Yezid'i Müslümanların halifesi olarak tayin edişi devletin maliyesi üzerinde etki gösterecek birçok anlaşmazlığın ortaya çıkmasına yol açmıştı. Devlete zekât verilip verilmeyeceği meselesinde yaşanan fikhî anlaşmazlık da o dönemde zekât gelirinde bir düşüşe neden oldu. Bu anlaşmazlığın etkisiyle büyük mâlî harcamalara yol açan savaşlar patlak verdi. Zekât verilmesi konusundaki fikhî anlaşmazlığın yanı sıra zimmet ehlinde Müslüman olanlara da cizye ödemek zorunlu kılındı.¹⁶⁹ Bu da o vakitlerde önemli iktisadi işlerde kullanılabilecek olan devlet malının büyük bir kısmının siyasi anlaşmazlıklar ve askeri muharebelerle israf edilmesine yol açtı.

Abbasi Döneminde harcamalar konusundaki durum Emevîler döneminden biraz daha farklılaştı. Abbasiler dönemindeki harcama miktarları Emevîler dönemine nispetle daha fazlaştı. Bu dönemdeki harcamalar arasında saray giderleri, genel giderler ve devlet memurlarının maaş ödemeleri dikkat çekmekteydi. Öte yandan bu dönemde askerlere ve komutanlara verilen ödül ve atıyye giderleri de büyük miktartlı harcamalar arasında sayılabilir. Aşağıdaki tabloda Abbasi dönemindeki harcamalar Halife ve harcama türü bağlamında genel hatlarıyla aktarılmıştır.

¹⁶⁹ Halil Hasan Muhammed Hüseyin, "Ezvau Cedide ala Tenmiyetu Beytul Mal Fil Asrıl Emevi", *Mecelletü Adabul Ferahidi*, sy 18 (2014): s.347.

Tablo 12. Abbasî Döneminde Harcamalar

Halife	Harcama Türü	Harcama Miktarı		Yıl
		Dirhem	Dinar	
Mütevekkil	Dâru'l-Hilâfe	-	4.010.000	H. 232-247
Mehdi	Atiyyeler (Veziri Ya'kub b. Davud'a)	100.000	-	H. 163
Hâdi	Rabî' b. Yunus'un Maaşı (Mansur ve Mehdî'nin Veziri)	12.000.000	-	H. 169
Reşit	Atiyyeler	35.000.000	-	-
Me'mun	Maaş (Fazl b. Sehl es-Serahsi'nin)	3.000.000	-	-
	Maaş (Bakanlık Mütevelîi Hasan b. Sehl ve Ahmed b. Ebu Hâlid'e) (Aylık)	1000	-	H. 202-205
	Vezirlerin Her Birine Atiyye: Ahmed b. Yusuf b. Kâsım Ebu Ubâde er-Râzî Ebu Ubeydillah b. Süveyd Amr b. Mes'ade	-	800.000	H. 210-215
Mu'tazıt Billah	Genel Harcamalar (Yılda)	-	2500000	H. 279
	Süreyya Sarayı	-	4.000.000	H. 289
Nâsir	Zehrâ Sarayı	-	2.000.000	H. 325

Tablo 13. Abbasî Döneminde Ödül ve Atiyyeler

Halife	Atiyye Sâhibi	Atiyye Miktarı		Atiyye Sebebi
		Dirhem	Dinar	
Seffâh	Her bir asker	500	-	Zap Savaşı Zaferi
	Abdullah b. Hasan (Hz. Ali Taraftarlarının Büyüklerinden Biri)	100.0000	-	-
Mansur	Abbas b. Muhammed	-	40.000	Rumeli Gazvesi
	İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas	-	40.000	Rumeli Gazvesi
	Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî	10.000	-	Râvendiyeye Savaşındaki Kahramanlığı
Mehdi	İbnu'l-Hayyât el-Mekkî	50.000	50.000	Mehdi'ye Yazdığı Methiyye
	H. 160 yılında Mekke halkına yaptığı atiyyeler	30.000.000	-	-
Hâdi	İsa b. Semîra	-	30.000	-
Me'mun	Kardeşi Mu'tasım Oğlu Abbas Abdullah b. Tâhir	-	2.500.000	H. 213 Yılında Büyükşehirlere Vâlî Tayin Olunmaları
	Muhammed b. Abbâd b. Mehleb	3.000.000	-	-
	Hasan b. Sehl	10.000.000	-	-
Mu'tasım	Afşin	20.000.000	-	Bâbek el-Haramî'yi Yenilgiye Uğratması
	Vâsık	75.000	-	Kürtlerin Cezîre'deki Ayaklanmalarını Bastırması

Kaynak: Fevzî, Fârûk Ömer. *Târîhü'n-nazmü'l-islâmî*. 1. bs. Ramallah: Dârüş-şurûk, 2010. Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî Devleti'l-Abbâsiyye*. Zeydân, *Târîhü't-temeddünü'l-islâmî*. El-Hac Hasen, *en-Nazmü'l-islâmî*. Ebû'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *el-Bidâye ve'n-Nihâye*. Hasan Ahmed Mahmud ve Ahmed İbrahim Eş Şerif, *El Alemul İslamiyye Fil Asrıl Abbasi* (Kâhire: Darul Fikril Arabiy, t.y.). Taberî, *Târîhü't-Taberî*(Târîhü'r-rusul ve'l-mulûk). Hatip el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*.

2. 3. 2. Ordu Divanı

Arap tarihinde ordu ve genel askeri işlere mahsus bir nizam hiç var olmamıştır. Ancak İslam gelip de davet yayıldığında ve Hz. Peygamber (sav)’e Medinetü’l-Münevvere’ye hicretten sonra cihat izni verildiğinde askeri planlama ve orduyla ilgili meseleler hakkında genel bir düzenleme yönelimi başladı. Hz. Peygamber (sav) ve Ebu Bekir es-Sıddık (ra) zamanında orduya katılmak gönüllü olarak yapılan bir işti. Bu durum Hz. Ömer (ra) zamanına dek gönüllülük ilkesi üzerinden devam etti. Ömer (ra) ise orduyu bu iş için görevlendirilmiş bir kesimin sorumluluğuna verdi. Bunun için de “ordu divanı” olarak bilinen bir divan kurdu. Bu divanın görevi orduyu oluşturanların isim ve vasıflarını, erzak miktarını ve yapmaları gereken işleri kayıt altına almaktı. Bu şekilde askere alma işi, Hz. Ömer (ra) zamanında zorunlu hale geldi.¹⁷⁰

Ordunun mâlî işleri ve idârî nizamı da Hz. Peygamber (sav) zamanında belirlenmişti. Peygamber (sav)’in siretine baktığımızda ve gazvelerini dikkatle incelediğimizde kendisinin ordunun idaresi konusunda bir sistem oluşturduğunu görürüz. Bu sisteme –ordu divanı gibi- bir isim vermemiş olsa da insanların sayısı daima kayıt altında tutuluyordu. Belirli ölçütler doğrultusunda önemli görevler halktan çeşitli kimselere veriliyordu. “Orduya dair harcamalar ve mâlî işler iki şekilde karşılanmaktaydı. Bunların ilki Müslümanların çeşitli silahlar ve at vb. binekler edinerek kendilerini cihada hazırlamalarıydı. Diğer yol ise zengin Müslümanların Rasulullah (sav)’e gönüllü olarak verdikleri nafaka ve sadakalarla cihat yolunda harcayacak mâlî olmayan ve bu nedenle seferlerden geri kalacak olanların ihtiyaçlarının karşılanmasıydı.”

¹⁷¹ Ayrıca ordu ganimetler ve cizye ile destekleniyordu. Ganimet ve cizye gelirleri savaş durumunda gerekli olacak malzemenin satın alınması yahut zanaatkârlar eliyle yapılması ve Müslüman askerin şahsi ihtiyaçlarının giderilmesi için mâlî bir kaynak teşkil ediyordu. Allah-u Teâlâ bu hususta şöyle buyurur: “Allah’a ve ayırım günü yani iki topluluğun karşılaştığı gün kulumuza indirdiğimize iman etmişseniz biliniz ki ganimet olarak ele geçirdiğiniz her şeyin beşte biri Allah’a, peygambere, yakınlar, yetimlere, yoksullara ve yolda kalmışlara aittir. Allah her şeye kadirdir.”¹⁷²

Hz. Peygamber (sav) zamanında durum böyleydi. Ömer el-Faruk (ra) zamanında da cihat dini duygular ve ordunun İslam’ın yayılması hususundaki arzusuna dayanıyordu. Ancak ordu Irak, Şam, Mısır ve başka ülkeleri fethettiğinde askerlerin büyük bir kısmı bu ülkelere

¹⁷⁰ Bkz; İbrahim Hasan ve İbrahim Hasan, *en-Nazmü’l-islâmî*, s.179.

¹⁷¹ Muayta, *Neş’etü’l-devavîn ve Tavruha fî sadri’l-islâm*, s.22.

¹⁷² Kur’an VIII. 41

yerleştiller ve geçimlerini sağlayan ziraat, ticaret ve benzeri işlere yöneldiler. Hz. Ömer (ra) ise ordunun cihadı ihmal etmesine yol açabilecek bu tehlikeli gidişatı sezdi. Sezgileri onu bu kimselere yetecek ve ailelerinin geçimlerini sağlayacak maaşlar tahsis etmeye ve ordu mensuplarının bu tarz işlerle ilgilenmesini yasaklamaya itti.¹⁷³

Böylece mer el-Faruk (ra) zamanında ordu içinde bir değişme ve gelişme meydana geldi. Zira İşlam ordusu ilk yıllardaki mütevazı ml durumu ve Mşlman askerlerin bazı durumlarda yalnızca kendi imknlarına dayanmaları halinden çıkıp mer (ra) zamanında seçkin bir sisteme sahip oldu. Ordu için “ordu divanı” denen bir divan kuruldu. Bu divan Mşlman orduya iktisadi her açıdan hizmet eden bir yapıya haizdi. Asker ve ailelerinin erzaklarının temini, askerin başka bir işte çalışmasına gerek bırakmayacak aylık maaş tahsisi, kale ve kararghların kurulması, Basra, Kufe ve Fustat gibi askeri şehirlerin inşası bu divanın yaptığı işlerdendi. Bu şehirler hem ordunun dinlenmesi hem de düşman saldırılarının nlenmesine hizmet etmekteydiler. Ayrıca divanın ml işlerin kayıt altına alınması için belirli arşivleri de vardı. Bunlar aşağıdaki gibidir:¹⁷⁴

- Reca Belgeleri: Bu belgeler, ordu komutanı tarafından divan başkanına verilen ve içeriğinde askerlere yapılması gereken harcamaların miktarının belirlendiği bir fatura mahiyetindedir.
- İkincil Reca Belgeleri: Divan başkanının Halifeye sunduğu fatura bilgisidir.
- Ziyade Kaydı: Maaşlarda yapılan artışları açıklayan belgedir.
- Sakıt Kaydı: Artık ihtiyaç duyulmayan veya vefat eden askerlerin kaydedildiği belgedir.
- Kara Kitap: Bu belge savaşçıların isimleri, vasıfları, onlara yapılan bağış ve erzaklarla ilgili bilgileri içerir.
- Fihrist Kaydı: Ordu divanına ait tüm kayıt ve defterleri kapsayan bir belgedir.
- Bağışlar: Bağışlar ve erzak taksiminde üstünlüğü olanlarla ilgili bir belgedir. Ömer el-Faruk bu hususta şöyle demiştir: “Ben Rasulullah (sav)’e karşı savaşanlarla, Onunla birlikte savaşanları bir tutmam.”

Ordu Divanı, Emevler eliyle de birçok gelişme kaydetti. Bu, devletteki genişleme ve asker sayısındaki dikkate değer artışın bir sonucuydu. Emevler Döneminde ordu divanının yaşadığı gelişmelerden bazıları şunlardır: İşlam devleti topraklarındaki her bir bölgenin kendi

¹⁷³ Bkz; İbrahm Hasan ve İbrahm Hasan, *en-Nazmü’l-islm*, s.179.

¹⁷⁴ Bkz; Abdlmun’im Ysf ve Ali es-Selv İsmil, “Tatavvuru’l-müesseseti’l-askeriyye al ahdi Seyyidin mer ibnü’l-Hattb-r.anhu-”, *Mecelletü Cmiat şendi*, 2018, s.66.

ordu divanı oldu. İnsanlara orduya katılma konusunda serbestlik tanındı. Savaş durumu söz konusu olmadığı sürece işler Hz. Ömer (ra) dönemindeki gibi sürmedi. Ömer (ra) zamanında orduya katılma hususunda bir tür zorunluluk hali vardı. Ayrıca divandaki insanların tertibi nesepleri ve İslam'daki geçmişlerine göre belirleniyordu. Emevî dönemindeki ordu divanı ile alakalı en önemli gelişmelerden biri de her bir savaşçının ismi ile birlikte onunla ilgili gerekli bilgilerin ve bu savaşçıya dair fiziki özelliklerin kayıt altına alınmasıdır.¹⁷⁵

Emevîler Döneminde gerçekleşen ve daha önce bir benzerine şahit olmadığımız önemli bir nokta daha vardır. O da devletin ihtiyacı ve mâlî durumuna göre gerekli olan savaşçı sayısının divanca belirlenmesidir. Göç edenlerin sayısının artması ve gelir düzeyinin hiçbir artış göstermeksizin sabit kalması neticesinde bu karar alınmıştır. Bu sayede divanın kapısı önüne gelen herkes için açık olmaktan çıkmıştır.¹⁷⁶ Uygulama Muaviye bin Ebu Süfyan zamanına dayanır.

Yine bu dönemde askerlerin maaşları ve ordunun ihtiyaçları devletin yerel meclisleri tarafından karşılaması gereken harcamalar içerisinde görülür. Bu hal, Makrizî'nin Mısır'daki ordudan söz ettiği şu satırlarda açıkça ortaya çıkar: “Muaviye b. Ebu Süfyan zamanında Mısır'da kırk bin asker vardı. Bunlardan dört bini 200'er maaş alıyorlardı. Muaviye'ye ordunun ihtiyaçlarını karşılaması ve insanlara harcaması için altı yüz bin dinar ödenek sağlanıyordu. Muaviye her bir Arap kabilesinin başına bir görevli tayin etmişti. Bu kimse her gün halkın meclislerinde dolaşır ve “içinizden dün gece çocuğu olan oldu mu?” derdi.”¹⁷⁷

Emevî döneminde divanın ilk kayıtları Mısır'da başlar. Makrizî bu konuda şöyle demiştir: “İlk kayıtlar Mısır'da Amr bin As eliyle yazılmıştır. Ondan sonra Abdülaziz bin Mervan, Kurra bin Şerik ve Beşir bin Safvan da bu yazıya geçirme işini sürdürdü. Hişam bin Abdülmelik'in hilafeti esnasında ölçülerin de kayıt altına alınması dışında erken dönemlerde başlanan bu çalışmada zikredilmeye değer bir gelişme olmadı.”¹⁷⁸ Tedvin alanındaki bu devamlılık sayesinde ilerleyen devirlerde de divanın sürekli bir gelişme içerisinde olduğunu görürüz. Hem bu durum hem de askerlerin özellikleri ve maaşlarına dair dosyalarda gözlenen titizlik, divanın sahip olduğu büyük önemi ve ordunun idârî ve iktisadi düzeninde oynadığı rolü açıkça göstermektedir.

¹⁷⁵ Ali, “Ususu'n-nizâmü'l-idârî fi'l-asri'l-emevî”.

¹⁷⁶ Muayta, *Neş'etü'd-devavîn ve Tavruha fî sadri'l-islâm*, s.84.

¹⁷⁷ Takiyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İtibâr bi zikri'l-hutat ve'l-âsâr* (Beyrut: Dâru Sâdir, t.y.), c.1, s.94.

¹⁷⁸ Makrizî, c.1, s.94.

Ordu Divanı, Abbasîler Dönemine kadar sistematik açıdan gelişmesini sürdürdü. Abbasîler Döneminde de birçok eşsiz gelişmeye şahitlik etti. Ordunun askerlerin milletlerine göre düzenlenmesi bu gelişmelerden biridir. Bu dönemde ordu Arap askerlerin teşkil ettiği Harbiye grubu ile Pers asıllı askerlerden oluşan piyadelerden meydana geliyordu.¹⁷⁹ Emevî döneminin sonuna dek ordu Arap askerlerden mütekâmil iken Abbasîlerin tarih sahnesine çıkmasıyla birlikte Pers unsuru da orduya dâhil oldu. Böylece bu millet devlet bünyesine iyice nüfuz etti. Mu'tasım döneminde ordudaki Türk sayısı da arttı. Zira halifenin annesi bir Türk'tü. Türklere olan itimadın artması neticesinde ordudaki Türk asker sayısı yetmiş bini geçti.¹⁸⁰

Abbasîler Dönemindeki artışla birlikte yalnızca Irak'ta bulunan asker sayısı 125.000'e ulaştı. Bunun temel sebebi insanların İslam'a girmeleri ve onun bayrağı altına sığınmalarıydı. Ordu birçok gruba ayrılmıştı. Bunlardan bazıları şunlardır: Horasan halkı grubu, Hicriyye, Musafıyye, Abbasîyye, Harbiyye, Şakiriyye, Saciyye, Meğaribe, Ferağine, Şefiyye, Nazikiyye, Yelbekiyye, Haruniyye, Beckemiyye. Bu askeri gruplardan her biri ve ordunun tamamı tam bir idârî organa sahipti. Bu idârî organda iki önemli meclis vardı:

1. Takdir Meclisi: Ordunun maaşlarını, bağışların ne vakit dağıtılacağını ve erzak miktarını belirleyen yapıdır. Orduya sarf edilen diğer harcamaları da bu meclis hesaplar.

¹⁸¹

2. İ'ta ve Tefrika Meclisi: Bu meclis, farklı rütbelerdeki ordu mensuplarına yapılan bağış ve erzak dağıtımını denetler. Yapılan denetleme ve incelemelerden sonra meclisin görevlendirdiği kimse raporunu divan başkanına teslim eder.¹⁸²

Abbasîler Döneminde orduyu daha öncekilerden ayrı kılan bir özellikte ordunun üç farklı sınıftan oluşmasıdır:¹⁸³

- Nizami ordu: Bunlar Ordu Divanında daima hazır bulunan askerlerdir. Maaşları düzenli bir şekilde ödenir. Zenginlik ve ihtiyaç durumlarına göre bunlara bağışta bulunulması da gerekir. Bu ordu İslam toprakları ve devlet sınırları genişledikçe devletin savaşçılara olan ihtiyacına göre kalabalıklaşır.

¹⁷⁹ Bkz; İbrahim Hasan ve İbrahim Hasan, *en-Nazmü'l-islâmî*, s.182.

¹⁸⁰ Bkz; İbrahim Hasan ve İbrahim Hasan, s.182.

¹⁸¹ Bkz; Samarrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fî Devleti'l-Abbâsi*, s.256.

¹⁸² Bkz; Samarrâî, s.257.

¹⁸³ Bkz; Muhammed Abdülhafız Menâsîr, *el-Ceyş fî'l-asri'l-abbâsi'l-evvel* (Amman: Dâru Mecdülâvî, 2000), s.132-136.

- Gönüllü ordusu: Bunlar divan dışında kalan savaşçılardır. Devlet tarafından cihat ve savunmanın gerekliliğine dair bir silah başı çağrısı olduğunda veya ganimet elde etmek istediklerinde nizami ordu saflarına katılırlar.
- Harbiye ordusu: Araplardan oluşan piyade ordusudur. İsimleri divanda kayıtlı olan askerlerden farklıdır. Gönüllü sınıfından da değildirler. Bunlardan farklı bir yolla savaşlara katılan değişik bir grupturlar. Halifeden gelen doğrudan emirle harekete geçerler.

Osmanlı Devleti'nin ilk zamanlarında ordu, nizami ordu tanımına uymayan bir düzensizlik halindeydi. Savaş veya toprakların savunulması söz konusu olduğu vakit elçiler yoluyla aşiretlere haber gönderilir; onlar da kuvvetlerini toplayarak cihada çıkarlardı. Savaş bittiğinde ise her bir grup kendi çalışmasına geri dönerdi. Ancak Osmanlı Devleti'nin gördüğü ilerleme ve genişlemenin ardından halife ve sultanların ordu nizamını geliştirmek için yeni yollar bulmaktan başka çareleri kalmadı. Türk gençleri arasından seçilmiş güçlü kuvvetli iki bin askerin oluşturduğu ilk askeri birliklerin görevlendirilmesi Orhan Gazi döneminde orduyla ilgili yapılan ilk düzenlemelerdendir. Bu askerlerin geçimini sağlamak devletin sorumluluğundaydı ve yalnızca savaş zamanlarında sınırlı bir ücret alıyorlardı. Barış zamanlarında ise her biri ücret talep etmeksizin kendi işine dönerdi.¹⁸⁴ Bu askerler için takdir edilmiş olan mâlî gelir, her gün için çeyrek gümüş dirhem kadar bir ücretti. Ayrıca topraklarına döndüklerinde zirai vergilerden de muaf tutulurlardı. Ganimetlerin beşte biri de bu orduya harcanmak üzere tahsis edilmişti. Ordunun tam bir sistematığe ancak Fatih Sultan Mehmet Han ve Kanuni Sultan Süleyman döneminde oturduğunu görürüz. Bu şekilde Osmanlı Devleti, ordusunun büyüklüğü ve nizamı ve tedbirlerindeki gelişmişliği konularında tarihin gördüğü en güçlü devletlerden biri olmuştur. Tüm piyade ve süvarileri aldıkları ücretlerin yanı sıra gıda, giyecek, hediye ve bağışların da en iyilerini elde etmişlerdir.¹⁸⁵

Bu suretle ordu divanının tarihî gelişimi ve iktisadi ve idârî nizamını açıklamış olduk. Konuyu incelemeye askerlerin savaşta ve hazırlık aşamasında yalnızca kendi imkânlarına itimat ettiği ve savaş dışında başka işlerle meşgul olmalarına gerek bırakmayacak mâlî kaynaklarla desteklenmedikleri ilk dönemlerden başladık. Devamında ordu mensuplarına aylık ücret tahsis edilmesi ile ganimet ve vergilerle ordunun desteklenmesi mevzularını ele aldık. Böylece ordu divanının, devletin beytülmal ile temsil edilen genel hazinesinden

¹⁸⁴ Bkz; İhsanoğlu v.d, *ed-Devletü'l-Osmâniyye Târîh ve Hadâra*, c.1, s.381.

¹⁸⁵ Emami Bint Cafer bin Salih, *Devrül İnkişariyye Fi iz'afu-d Devletül Osmaniyye* (Mısır: Darul Kahire, 2007), s.44-50.

kendisine ayrılmış mâlî bir desteğe ihtiyaç duyan büyük bir müessese haline gelişini inceledik. Bu ihtiyacın sebebi aylık ödenen maaşlar ve bazı görevler ve savaşlarda elde edilen zaferler karşılığında komutan ve askerlere verilen ödül ve mükâfatlardı. İslam tarihi boyunca devletler tarafından ordu mensuplarına aylık veya yıllık maddi yardımlar ve bağışlar yapılmıştır. Aşağıdaki tablo 13 çerçevesinde, Hz. Ömer devrinde asker ve komutanlara verilen aylık ve yıllık gelirleri genel hatlarıyla açıklanacaktır.

Tablo 14. Hz. Ömer (ra) Döneminde Askerlere Ve Diğer Kimselere Verilen Bağışlar

Grup	Tahsis Edilen Bağış	
	Aylık (Dirhem)	Yıllık (Dirhem)
Ehl-i Bedr'in Her Biri İçin	415	5.000
Bedr'den Sonra Hudeybiye'ye Kadar Katılmış Olanlar	335	4.000
Hudeybiye'den Sonra Riddet Savaşlarının Sonuna Kadar Katılmış Olanlar	250	3.000
Şam ve Kâdisiye Ehli	166	2.000
Hz. Peygamber'in (sav) Hanımlarının Her Biri İçin	-	12.000
Hz. Abbas	-	12.000
Üsâme b. Zeyd	-	4.000
Abdullah b. Ömer	-	3.000
Kâdisiye ve Yermük'ten Sonra Gelmiş Olanlar İçin	84	1.000
Arkadan Gelip Kâdisiye ve Yermük'e Katılmamış Olanlar	16-42	200-500
Ordu Âmirleri Tabakası	585	7.000
	665	8.000
	750	9.000

Kaynak: Subhî Sâlih, *en-Nazmu'l-islâmîyye Neş'etuhâ ve Tatavvuruhâ*, 1. bs (İran: Menşûrâtü Şerîf Rızâ, 1417). Belâzürî, *Fütûhu'l-Büldân*. Ebû Yûsuf, *Kitâbu'l-harâc*.

Aşağıdaki tablo 14 ise Emevî döneminde ordu divanıyla alakalı mâlî işler kısaca ele alınmıştır. Ayrıca bu dönemde bir askerin asgarî atıyyesi yıllık 200-300 dirhem aralığında değişiyordu. Muaviye b. Ebu Süfyan zamanında ise bir askerin azamî atıyyesi yıllık 200 dinar ya da 2000 dirhemdi.

Tablo 15. Emevî Döneminde Ordu Divanıyla Alakalı Mâlî Kayıtlar.

Halife Adı		Asker Sayısı	Aylık Maaş			Bir Askerin Yıllık Geliri	
			Piyade				
			Dirhem	Dinar		Dirhem	Dinar
Muaviye	Mısır Divanı	40.000	-	16,50		-	200
	Basra Divanı	60.000-70.000	-	-		-	-
	Kufe Divanı	50.000	-	-		-	-
	Şam Divanı	60.000	84	-		Bir Asker İçin 1.000	-
Abdûlmelik b. Mervan		60.000		-		-	-
Haccac	Irak'ta		25	-		300	-
Ömer b. Abdülaziz			-	100		-	1.200

Kaynak: Zeydân, *Târîhü't-temeddünü'l-islâmî*. Nebrâvî, *Târîhü'n-nazm ve'l-hadâratî'l-islâmî*. Dayfullah, *el-Hayatü'l-iktisâdîyye fî sadri'l-İslâm*. Abdurrahman Bin Abdullah Bin Abdul Hikem Bin A'yunil Kureşî El Mısri Ebi Kasım, *Fütûhu Mısır ve Ahbaruha* (London: Matbaatü Beril, 1930). İnas Haseni El Behci, *Tarih Ed Devletül Emeviyye* (Amman: Merkezül El Kitabul Akademiyye, 2016). Abdülcebbâr Muhsin Abbâs, *"Cuhûdu'l-Halîfeti*

Abdûlmelik b. Mervân fî Tatvîri Müessesâtî 'd-devleti 'l-idârîyye", Mecelletü Âdâbü'l-Ferâhîdî, sy 4 (2010). Vefâ Adnân Hamîd, "Nafakâtü 'l-müesseseti 'l-askerîyye fî 'l-asrî 'l-emevî", Mecelletü 'l-üstaz, Câmiatü 'l-Bağdâd 1, sy 232 (2017). Abdülaziz Abdullah Selûmî, *Dîvânü 'l-cünd*, 1. bs (Mekke: Mektebetü 't-tâlîbî 'l-câmiî, 1986). "Mevsûatü 'l-İdâreti 'l-arabîyyeti 'l-islâmîyye" (el-Munazzamatü 'l-arabîyyetü li 't-tenmîyeti 'l-idârîyye, 2004).

Abbâsî Döneminde ise askerlerin ve komutanların aylık maaşlarındaki durum değışti. Halife Me'mun döneminde bir komutanın aylık maaşı on bin dinara, Mu'tasım döneminde bir milyon dinara ulaştı. Aşağıdaki tablolarda askerlerin ve komutanların aylık maaşları ve aldığı nakdi bağış ve ödüller açıklanmıştır.

Tablo 16. Abbâsî Döneminde Ordu Divanıyla Alakalı Mâlî Kayıtlar.

Halife Adı	Asker Sayısı	Aylık Maaş				Yıl
		Piyade		Süvari		
		Dirhem	Dinar	Dirhem	Dinar	
Seffah		48		160	-	H. 132
Mansur	125.000	20	-	40	-	H. 146
Mehdi	95.793	-	-	-	-	H. 165
Reşit	135.000	-	-	-	-	-
Me'mun	125.000	20	-	40	-	H. 201
	-	50	-	-	-	H. 203
Emin	-	80	-	160	-	-
Mu'tezz	-	-	1	-	2	H. 252
Mu'temed	100.000	-	1	-	-	-

Tablo 17. Abbâsî Döneminde Nakdî Bağış ve Ödüller

Olay	Ödül	
	Dirhem	Dinar
Mansur döneminde, h. 130 yılında Zap Savaşı'ndaki Zafer Kazanılması	Her bir askere 500	-
H. 161 yılında Abdusselam el-Yeşkerî'nin öldürülmesi, ödül Mehdi tarafından verilmiştir.	Her bir askere 1000	-
Mehdi vefat ettikten sonra, güvenlerini kazanmak için Hâdi'nin bütün orduyu ödüllendirmesi	Her bir askere 200	-
Emin tarafından Me'mun aleyhine kışkırtma	Her bir Komutana 500	-
H. 210 yılında Me'mun'un Boran'la evlenmesi	Me'mun'un komutanına 50 milyon	-
Seffah zamanında Zap Savaşı'nda Zafer Kazanılması	Her bir askere 500	-
Mansur zamanında Rumeli Gazvesi	-	Abbas b. Muhammed'e 40000
Mansur zamanında Rumeli Gazvesi	-	İsa b. Ali b. Abdullah b. Abbas'a 40000
Mansur zamanında Ravendiye Savaşı	Ma'n b. Zâide eş-Şeybânî'ye 10000	-

Kaynak: Taberî, *Târîhü 't-Taberî(Târîhü 'r-rusul ve 'l-mulûk)*. Abdülaziz Abdullah Selûmî, *Dîvânü 'l-cünd*, 1. bs (Mekke: Mektebetü 't-tâlîbî 'l-câmiî, 1986). Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *Kitâbü 'l-eğâni*, 1. bs, 24 c. (Kâhire: Dârü'l-kütübü'l-mısıriyye, t.y.). Şihâbüddîn Ahmed b. Yahya l-İbn Fadlullah, el-Ömeri, *Mesâlikü 'l-ebşâr fî Memâlikü 'l-emsâr*, ed. Kâmil Selmân el-Cebûrî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-ilmîyye, t.y.). "Mevsûatü 'l-İdâreti 'l-arabîyyeti 'l-islâmîyye" (el-Munazzamatü 'l-arabîyyetü li 't-tenmîyeti 'l-idârîyye, 2004). Menâsir, *el-Ceyş fî 'l-asrî 'l-abbâsî 'l-evvel*. Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî Devleti 'l-Abbâsîyye*. Ebû Ali Muhsin b. Ali Tenûhî, *Nişvârü 'l-muhâdâra ve ahhârü 'l-müzâkere*, ed. Abûd eş-Şalcî (Beyrut: Dârü Sâdır, t.y.). Ebî'l-Hasen el-Hilâl b. el-Muhsin es-Sâbî ve Abdüsettar Ahmed Ferec, *el-Vüzerâi (Tuhfetul'umerâ fî Târîhi 'l-vüzerâi)* (Mektebetü 'l-A'yân, t.y.). Ebû'l-fidâ İsmâil b. Ömer el-Kureşî ed-Dimeşkî(ö.774), *el-Bidâye ve 'n-Nihâye*.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

“DİVAN TEŞKİLATI TARAFINDAN YAPILAN MÂLÎ DENETLEME VE MÂLÎ DİVANLARIN ORTADAN KALKMASININ SONUÇLARI”

3. 1. Mâlî Denetlemeden Sorumlu Divanlar

Önceki bölümlerde; mâlî gelirlere âit her türlü işle ilgilenip onları şeriatın belirlediği ve halifelerin de buna uygun olarak zorunlu kıldığı temek kaynaklardan toplayan, bu gelirleri ve hesaplarını özel defter ve sicillerde kayıt altına alan mâlî divanlar ve bu gelirlerin harcanması gereken yerlere dağıtımından sorumlu Nafakât Divanı ve Ordu Divanı gibi divanlar incelenmiştir. Bu bölümde ise yukarıda ele alınan gerek girdi, gerek çıktılardan sorumlu tüm divanları gözetleyen mâlî denetleme divanlarından bahsedilecektir. Bu divanlar; bu malvarlıklarını ziyan olmaktan ya da sorumlular tarafından sömürülmekten korumak, gelirlerin toplandığı taraflardan adâlet üzere toplanmasını sağlamak ve aynı şekilde harcanması gereken yerlere ifrat ya da tefrit olmaksızın adâlet üzere dağıtılmasını sağlamak için kurulmuştur.

3. 1. 1. Beytü’l-Mâl Divanı

3. 1. 1. 1. Beytü’l-Mâl ve Beytü’l-Mâl Divanı Arasındaki Fark

Beytü’l-Mâl’in anlamının İslam Devleti’nin genel kurumu ya da hazinesi olduğu yukarıda geçmişti. Devletin her çeşit geliri orada toplanır ve yapılacak harcamalar da oradan alınıp gerekli yerlere dağıtılırdı. Bu; farklı divanları içeren bir genel teşkilat çerçevesinde gerçekleştirilirdi. Beytü’l-Mâl mâhiyeti açısından bakıldığında Hz. Peygamber (sav) zamanından beri var olmakla birlikte; böyle isimlendirilmesi, ona bir yer tahsis edilmesi ve İslam Devleti’nin mâlî bir müessesesi olarak sayılması açısından bakıldığında bunların başlangıcı Hz. Ebubekir (ra) zamanına dayanmaktadır, tam olarak yerleşmesi ise Hz. Ömer (ra) zamanındadır.

Beytü’l-Mâl Divanı ise; mâlî gelirlerin idârî teşkilatının genel yapısına göre Beytü’l-Mâl’e âit alt kurumlardan biri sayılmaktadır ve diğer mâlî divanlarda olduğu gibi yerine getirdiği belli görevleri vardır. Yani, sınırlı bir sorumluluk alanı olması ve Beytü’l-Mâl olarak isimlendirilen genel hazineye tâbî olması açısından Beytü’l-Mâl’den ayrılmaktadır.

3. 1. 1. 2. Beytü'l-Mâl Divanı'nın Tanımı

Beytü'l-Mâl Divanı; İslam Devleti'nin önemli mâlî denetleme divanlarından biri sayılmaktadır. Divanın önemi, yerine getirmesi gereken birçok görev olmasında da ortaya çıkmaktadır. Nitekim İslam Devleti'nin başkentindeki ya da büyükşehirlerdeki Beytü'l-Mâl'in mâlî gelirlerini denetlemek ve Beytü'l-Mâl'den farklı alanlarda yapılan harcamaları denetlemek ve onları kayıt altına almak bu divanın görevlerindendir. Beytü'l-Mâl Divanı Sâhibi'nin esas görevi ise “Beytü'l-Mâl'e giren malların ve farklı alanlarda yapılan harcamaların muhâsebesini tutmaktır.”¹⁸⁶ Bu görevlere ek olarak, başka sorumlulukları da vardır: “Beytü'l-Mâl sorumlusu ve ister temel divanlar ister nafakât divanı olsun farklı taraflar arasında oluşabilecek mâlî problem ve anlaşmazlıkların çözümünden sorumludur. Bu durum genelde harcama hesabının tasfiyesi esnasında ortaya çıkmaktadır.”¹⁸⁷

Beytü'l-Mâl Divanı'nın, İslam Devleti'nin büyük şehirlerinde şubeleri ve başka divanları vardı. Böylece kendisine bağlı divan ve meclislerle beraber mâlî denetimi sağlayan bütüncül bir teşkilat oluşturmaktaydı. Beytü'l-Mâl Divanı'na bağlı ve onun sorumluluğunda olan divanları ikinci Abbâsî asrında kaydettiği gelişmelere göre şöyle tasnif etmek mümkündür:

1. Ehrâ Divanı: Bu divan, ziraat mahsulleri ve başkentte ihtiyaç duyulan her türlü bakliyat cinsi malın teslim alınmasından sorumludur. Bu divanın görevlilerinin adâlet sâhibi, dindar ve liyâkat sâhibi kimselerin başında gelenlerden olmaları gerekmektedir.¹⁸⁸
2. Hizâne Divanı: Bu divanın görevi ise Beytü'l-Mâl'e devletin farklı topraklarından gelen nakit, aynî ve gerek askerî gerek sivil giysileri denetlemektir.¹⁸⁹
3. Silah Hizânesi Divanı: Bu divanın görevi ise Beytü'l-Mâl'e gelen silah, zahire gibi askerî mühimmatı denetlemektir.¹⁹⁰

3. 1. 1. 3. Beytü'l-Mâl Divanı'nın Denetim Çalışmaları

Beytü'l-Mâl Divanı'nın mâlî işleri kapsayan denetim çalışmaları da bulunmaktaydı. Divan; hem Beytü'l-Mâl'e gelen malların kayıt altına alınması ve incelenmesi, hem de buradan yapılan harcamaların denetlenmesiyle ilgilenmekteydi. Yapılan denetim çalışmalarından bazıları şunlardır:

¹⁸⁶ Cafer Bin Kuddame, *El Harac ve Sina'atül Kitabe*, ed. Muhammed Hüseyin Ez Zebidi (Daru Er Reşid Lin Neşr, 1981), s.36.

¹⁸⁷ Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî Devleti'l-Abbâsîyye*, s.131.

¹⁸⁸ Zehrânî, s.134.; Zeydân, *Târîhü't-temeddünü'l-islâmî*, c.1, s.225.

¹⁸⁹ Zehrânî, *en-Nafakât ve İdâretuhâ fî Devleti'l-Abbâsîyye*, s.134.

¹⁹⁰ Bkz; Samarrâî, *el-Müessesâtü'l-idâriyye fî Devleti'l-Abbâsî*, s.244.

1. Giderlerin kayıt altına alınması, gelirlerin tahsili ve hesaplanması: Divan tarafından yapılan tüm harcamalar öncelikle Beytül-Mâl divanı tarafından kaydedilirdi. Beytül-Mâl'in sürekli olarak finansman sağladığı Ordu Divanı ve benzeri divanlara yapılan tüm ödemeler bu kayıt işlemine tabiydi. Gelirler için de bu yol izlenirdi. Beytül-Mâl'in tüm gelirleri, harcanmadan önce sürekli olarak hesaplanırdı. Ca'fer bin Kudâme bu durumu şu sözlerle zikretmiştir: “Bu divanın işlerinin yolunda gitmesi ve düzgün bir şekilde olması ve ondan yapılan harcamalarda bir aksaklık olmaması için gereken, bu divandan yapılacak her harcamanın, ondan çıkmadan önce kayıtlara geçmiş olması için divan kâtipleri tarafından divanlara yazılarak tespit edilmesidir.”¹⁹¹

2. Kâtip tarafından denetlenen kayda kaşe vurulması: Beytül-Mâl'den yapılan harcamalarla ilgili her bir hesap defteri ve vesika mühürlenir veya üzerine Beytül-Mâl başkanına özgü alâmet konulurdu. Bu işlem günümüzdeki resmî imza ile aynı işleve sahipti. Vezirler ve halifeler bu alâmeti göremediklerinde, mâlî hazineye bir karışıklık olmaması ve harcanan bu malların nereye harcandığına dâir bir belirsizlik oluşmaması için o alâmeti isterlerdi.¹⁹²

3. Girdi-çıkıtlara dâir tabloların kayıt altına alınması: Bu, Beytül-Mâl mübâşiri tarafından yerine getirilen bir görevdi. O, her bir çalışmaya özgü bir tablo hazırlayarak tüm işlemleri kayıt altına alır ve düzenlerdi. Harcamanın ismi ve çeşitli malların nereye hangi amaçla harcandığını da açıkça kayıt altına alırdı.¹⁹³

4. Harcamaların denetlenmesi ve incelenmesi: Beytül-Mâl Divanı, kim tarafından alındığı veya divan, vezaret, vb. hangi makâmın sorumluluğunda olduğuyla beraber hazineden yapılan her bir harcamayı kayıt alırdı. Beytül-Mâl'den bir şey almaya yetkisi olan herkesten de ödeme esnasında imza istenirdi. Nuveyri bu konuda şöyle demektedir: “Beytül-Mâl'in harcamaları kayıt altına almakta izlediği yol, çeşitli makamlardan kendisine ulaşan talep ve makbuzları bir rapor halinde kaydederek sunmaktı. Bu raporlarda bu harcamaları hakedenlerin ve onları maaş ya da atıyye olarak alan kimselerin isimleri de yer alırdı. Ayrıca imzaları veya Beytül-Mâl'deki eskiden beri süren ödemelerine dair sundukları bir belge gereğince yapılacak ödeme miktarı da bu raporlarda yazılırdı.”¹⁹⁴

¹⁹¹ Bin Kuddame, *El Harac ve Sina'atül Kitabe*, s.36.

¹⁹² Bkz; Bin Kuddame, s.36.

¹⁹³ Ali Kazım Hüseyin, *Er Rkaba El Maliyye Fil İslam* (bağdad: Külliye Bağdad Lil Ulumul İktisadiyye, t.y.), s.266.

¹⁹⁴ Bkz; En Nuveyri, *Nihayetül Erebbi Fi Fununil Edeb*, c.4, s.162.

5. Tahıl ambarlarının denetlenmesi ve kayıt altına alınması: Tahıl mahsulü de sınıflandırılır ve kayıt altına alınırđı. Her bir tahıl ürününün kaynağı da bu kayda dâhil edilip mahsulün nereden geldiğı kaydedilirdi. Herhangi bir bölgeden mahsul geldiğinde, kâtip bu bölgeye bir mektup gönderir ve bölgeden gelen tahılları teslim aldığını bildirirdi. Tahıl mahsulünde bir eksiklik olması halinde ise ambar mübaşiri, mahsulün üzerinde taşıdığı hayvanların sorumlusundan ve emanetçiden bu eksiklik ve aczin açıklanmasını ister ve eğer açıklayamazlarsa onlara para cezası verirdi.¹⁹⁵

6. Raporların hazırlanması: Divan kâtibinin bütçeye dair senelik raporu üst yönetimlere sunması gerekirdi. Bu raporda gelirler ve giderler bazında görülen her eksiklik veya mâlî artış açıklanırdı. Böylece hazinedeki mâlî yetersizliğin önüne geçmek ve gelir ve giderlerdeki dengeyi sağlamak hedefleniyordu.¹⁹⁶

7. Her üç yılda bir ayrıntılı denetim: Bu denetim sırasında mamur ve metruk bölgeler incelenirdi. Üç yıl boyunca her bir bölgeden tahsil edilen tohum, gelir ve tahıllar zikredilirdi. Ayrıca her bir bölgenin divanî hakları ve tımar sistemine göre hakları da zikredilirdi. Araziler ve hayvanların sayıları incelenir; nakit veya tahıl mahsulü olarak elde edilen tüm gelirler gözden geçirilirdi. Denetimden sorumlu olan kişi çeşitli bölgelerin yeni gelirleri ve ıslah edilen yeni arazilerini de detaylı bir şekilde incelerdi.¹⁹⁷

Böylelikle Beytü'l-Mâl'in gelir ve gider kaynaklarının her biri üzerinde mâlî denetim sağlamada Beytü'l-Mâl Divanının oynadığı önemli rolü anlaşılmıştır. Tüm gelir ve giderlerin bir mühür ve imza ile kayıt alınması, her üç senede bir geniş kapsamlı raporların aksatılmaksızın hazırlanması ve saltanat makamına sunulmasına bunlardan birkaçıdır.

3. 1. 2. Ezimme Divanı ve Saltanat Divanı

3. 1. 2. 1. Ezimme Divanı

Bu divan, İslam Devleti'nin tüm vilayetlerindeki mâlî hesapların incelenmesinden sorumludur. Her bölgede idari işlerin iyileştirilmesi ve kontrol altına alınmasını sağlar. Devletteki başlıca divanların tamamı üzerinde mâlî bir denetim sağlamak da bu divanın

¹⁹⁵ Bkz; En Nuveyri, c.4, s.163.

¹⁹⁶ Abdulaziz İzze, "Ed Devavin Et Tenfiziyye Fid Devle İslamiyye Edatü Faile Lir Rikabe El Maliyye Fi En Nizam Külli İslamî", *El tawassol*, sy 51 (2017): s.11.

¹⁹⁷ Bkz; En Nuveyri, *Nihayetül Ereb Fi Fununil Edeb*, c.8, s.212-213.

görevlerindendir. Böylece tüm divanlar her bir divanı kontrol altında tutan tek bir yetkilinin emri altına girmiş olur.¹⁹⁸

Hulefa-yı Râşidîn ve Emeviler Döneminde Ezimme Divanı görülmez. mâlî idare müesseselerinin temeli sayılan diğer divanlara göre oldukça geç ortaya çıkmıştır. Bu divanın kuruluşu, yönetici ve denetleyici müessese ve nizamlar açısından dikkat çekici bir gelişmeye şahitlik eden Abbasi Dönemi'ne rastlar. Ezimme Divanı hicri 162 yılında ortaya çıkmaya başlamıştır. İbnü'l-Esir el-Cezeri bu bilgiyi kitabında zikrederek şöyle der: “O yıl halife Mehdi, Ezimme Divanı'nı kurdu ve başına Ömer bin Murabba'yı getirdi. ¹⁹⁹ Ömer, Mehdi'nin hilafeti döneminde kurulmuş olan Zimam Divanı'nın başına getirilen ilk kişiydi. Mehdi'nin emrinde birçok divan mevcuttu ve tüm divanların tek bir yetkilinin emri altında girmemesi halinde hepsine hükmetmeye güç yetiremeyeceğini düşünüyordu. O dönemde Haraç Divanı'nın başına İsmail bin Subeyh'i atamıştı. Emevi oğullarının Ezimme Divanı yoktu.” ²⁰⁰ Mutasım zamanından sonra Ezimme Divanı gelişmeye başladı. Ezimme İlk zamanlarda divanın tüm yetkisi bir vezir veya vekil tayin edilmiş başka bir kimseye verilirdi. İlerleyen zamanlarda ise temel idari divanların her birini denetlemek için ayrı bir zimam divanı kuruldu. Zimamu'l-Maşrık ve'l-Mağrib, Zimamu'l-Haraç ve'd-Dıyau's-Sultani, Divanu Zimami'l-Haraç, Divanu Zimami'l-Dıya', Divanu Zimami's-Sevad bunlardandır.²⁰¹

Ezimme Divanı'nın yerine getirdiği vazifeler, hesapların denetlenmesi ve zapt edilmesi üzerinde yoğunlaşır. Kamu mallarının denetlenmesi, tahsil edilen vergilerin miktarlarının kesin olarak belirlenmesi, her türlü israfın önüne geçmek amacıyla tüm divanlarca yapılan harcamaların incelenmesi, devlete ait mal varlığının sorumlular tarafından usulsüz kullanımı, çalınması ve kaybedilmesi gibi durumlara mani olma ve rüşvet ve yönetimde ihmalkâr davranılması gibi idari ve içtimai bozulmaların önüne geçilmesi bu divanın görevleri arasındaydı. Mustafa el-Hıyari bu konuda şöyle düşünmektedir: “Ezimme Divanı'nın başlıca görevi haraç, amme ve hassa toprakları, umumi harcamalar ve orduya yapılan bağış ve erzak temini gibi işlerde ortaya çıkan gelir ve giderlerle alakalı meselelerde

¹⁹⁸ Bkz; Suleyha Bin Aşur, “Devru Echizeti Ed Devle Fi Er Rikabe Alal Emval El' Umumiyye Fit Türas ve-t Tarih El İslami” (El mutemer el İlmi Ed Düveli, Cezayir: Külliyyetül Hukuk ve'l Ulum İktisadiyye, Verkale Üniversitesi, 2005), s.321.; İzze, “Ed Devavin Et Tenfizıyye Fid Devle İslamiyye Edatü Faile Lir Rikabe El Maliyye Fi En Nizam Külli İslami”, s.12.

¹⁹⁹ İbnü'l-esir el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-târîh*, c.5, s.242.; Taberî, *Târîhü't-Taberî(Târîhü'r-rusul ve'l-mulûk)*, c.8, s.142.

²⁰⁰ Abdurrahman b. Ali b. Muhammed el-Cevzî, *el-Muntazam fi Târîhi'l-mülûk ve'l-ümem*, c.8, s.43.

²⁰¹ Bkz; Mustafa El Hayari, *Ed Devavin min Kitabul Harac ve Sinaatül Kitabe* (Amman: EL Ürdüniyye Üniversitesi, 1986), s.43.

divanların çalışmalarını denetlemek ve kontrol altında tutmaktır.”²⁰² Ezimme Divanı’nın içtimai ve iktisadi alanlarda çalışan devlet organları üzerindeki denetimi göz önünde bulundurulursa bu kurum günümüzdeki muhasebe meclisi ve maliye bakanlığına benzetilebilir.

3. 1. 2. 2. Saltanat Divanı

Nazar divanının kuruluşu Abbasîler Dönemine denk gelir. İslam Devleti’nde büyük öneme sahip denetleyici divanlardandır. Nazar divanının ismi ilerleyen dönemlerde Mükatebat ve Müracaat Divanı’na dönüşmüştür. İmam Maverdi ise bu divana Saltanat Divanı ismini vermiştir.²⁰³

İmam Maverdi’nin bu divanın sorumlu olduğu işler hususunda yaptığı taksimattan yola çıkarak mâlî denetimle alakalı en önemli görevleri şöyle sıralanabilir²⁰⁴:

a. Ordu ve bağışların tayini üzerinde mâlî denetim:

Saltanat Divanı, orduya yapılan harcamaların miktarının yeterli olmasıyla ilgilenirdi. Böylece her bir asker kendisine yetecek ve ihtiyacını görecek miktarda silah ve erzak alırdı. Askerin ailesinin de ihtiyaçları karşılanırdı. Yeterli olacak bu miktar üç değer üzerinden tayin edilirdi:

1. Kişinin sahip olduğu aile ve kölelerin sayısı.
2. Sahip olduğu at ve diğer hayvanların sayısı.
3. Zenginlik ve fakirlik açısından durumu.

Bu şekilde askerin hayatı tüm yönleriyle incelenmiş olur ve alacağı ücret ve giyimi için harcanacak olan yeterli meblağ belirlenirdi. Asker kendisine verilecek belirli ücreti alırdı. Her yıl askerin durumu gözden geçirilir ve araştırılır eğer rütbelerinde artış gözlendiyse yapılan bağışta artardı. Eğer bir gerileme varsa o zaman da bağış azalırdı. Savaşlara katılıp katılmadığına dair bilgiler de bu hesabı etkiliyordu. Düşmanla karşılaşmak üzere orduya çağrılan ve buna güç yetirebileceği halde geri kalan askarlere erzak verilmezdi. Zayıf düşmeleri ve güç yetiremeyecek durumda olmaları halindeyse erzakları kesilmezdi. Herhangi bir askerin bineği savaşta ölürse kaybı telafi edilirdi. Askerin savaşta ölmesi halindeyse ona yapılacak ödeme beytûlmalden tahsil edilip varislerine verilirdi.

²⁰² El Hayari, s.43.

²⁰³ Mâverdî, *Ahkâmu’s-sultânîyye*, s.302.

²⁰⁴ Bkz; Mâverdî, s.302-317.

b. Vilayetlerin durumlarını ve mâlî işlerini kontrol ve takip:

Saltanat Divanı, İslam Devleti hükmündeki vilayetlerin maliyesiyle alakalı tüm hukuki ve resmi işleri denetler. Bu divanın iktisadi alanda yerine getirdiği işlerden bazıları şunlardır:

1. Toprakların fethedildiğini belgelemek ve silah gücü veya sulh yoluyla fethedilmiş toprakları tespit etmek suretiyle ülke topraklarından hangi kısımların öşür hangilerinin haraç toprağı olduğunu belirlemek.

2. Belli bir ölçüye göre tüm ülkenin haraç hükümlerini belgelemek ve mesaha hükümlerine göre toprağın ekilip biçilecek mukaseme mi yoksa ülkenin haracı üzerine mukadder rızık mı olduğunu açıklamak.

3. Her bölgede yaşayan zimmet ehlinin nüfus sayımlarını yapmak ve üzerlerine düşen cizye miktarını kayıt altına almak. Cizye miktarının belirlenmesinde zenginlik-fakirlik durumu veya başka bir durumun etkili olup olmadığını öğrenmek. Zimmet ehlinin halini gözetmek ve onlara bir zorluk oluşturmamak için sayım her yıl tekrarlanır.

4. Yeraltında maden bulunan toprakları bilmek, tüm maden türlerini ve her cins madenin ne miktarda bulunduğunu açıklamak. Bu her madenden hakkıyla istifade etmek için yapılan bir iştir.

c. Beytü'l-Mâl'in girdi ve çıktılarına dâir mâlî denetim:

Saltanat Divanı Müslümanların hakkı olan malların sorumluluğunu üstlenir. Ancak sahibi belirlenmiş olmayan mallar beytülmale iade edilirler. Bu durumda divan, söz konusu malların yine Müslümanların maslahatı için harcanmasını sağlar. Müslümanların üzerinde hak sahibi olduğu mallar fey, ganimet ve sadaka mallarıdır. Saltanat Divanı'nın görevi ise malın türünü belirlemek, Beytülmale giren ve çıkan mala dair detayları zikretmek ve böylelikle beytülmalden yapılan çıktıları belgeleyerek bu malların İslam Devletinin ihtiyaç duymadığı yerlerde heder edilmesinin engellemektir. Eğer beytülmalde gerekli yerlere harcanan malın bir kısmı artacak olursa bu da beytülmalde biriktirilir ve Müslümanların başına gelebilecek acil bir durumda harcanır.

Saltanat Divanı, birçok alandaki denetim işlerinin dışında başka sorumluluklara da sahiptir. Biz burada kısaca İslam Devletinin iktisadi işleriyle alakalı görevlerini zikretmekle yetindik. Bu divan, devletin mâlî girdilerini zapt ettiği gibi devleti iktisadi anlamda koruyabilmek için beytülmal ve askeri anlamda koruyabilmek için Ordu Divanı tarafından yapılan harcamaları da kayıt altına alır. Divanın görevlerini hakkıyla yerine getirmesi halinde

İslam toprakları içerisinde meslek ve sanatlar desteklenir ve iktisâdî açıdan gelişme görülür. Divan görevlileri tarafından haraç, öşür ve cizye gibi mâlî vergiler ödeyen kimselerin durumlarının takip edilmesi ve bu mâlî girdilerin dağıtılması esnasında hiçbir sınıfsal farklılık gözetilmemesi konusundaki gayret sayesinde sosyal adalet sağlanır.

3. 1. 3. Muhasebat Divanı

3. 1. 3. 1. Kuruluşu

Sultan II. Mahmut döneminin sonları ve Sultan I. Abdülmecit devirlerinde iktisadi açıdan devlet merkezi ve yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Bu dönemde mâlî denetim alanında uzmanlaşmış bir merkez ve komisyon kurulmuştur. 16/09/1840 tarihinde Maliye Nezaretini ilgilendiren meseleler etrafındaki tartışmalar bir son bulmuş ve bunun neticesinde Islahat-ı Maliye Komisyonu adı verilen mâlî işlerden sorumlu bir meclis kurulmuştur. Ancak bir süre sonra bu meclisin adı değiştirilmiş ve Meclis-i Âlî-i Hazaîn adını almıştır. Bundan sonra ise Sultan Abdülaziz zamanında Divan-ı Âlî-i Muhasebenin tesisi gerçekleşmiştir. Osmanlı Devletinin iktisadi durumu kötüleşinceye dek bu divan çalışmaya devam etmiş ve 25/02/1863 tarihinde sultanın emri ile ilga edilmiştir. Divanın ilgasından sonra Meclis-i Muhasebat-ı Maliye durmaksızın mâlî denetim uygulamasını sürdürmüştür. Divan-ı Âlî-i Muhasebe'nin bu alternatifi hakkında birçok tartışma yapılmış ve 10/04/1863 yılında Divan-ı Âlî-i Muhasebenin tamamen hizmet dışı bırakılmasına karar verilmiştir. Bu konuda alınan nihai karardan sonra ona vekâleten denetim işlerinin tamamıyla Muhasebat Divanı ilgilenmeye başlamıştır. Nisan 1864'de Muhasebat Divanı mâlî denetim alanındaki görevine başlamıştır.²⁰⁵

3. 1. 3. 2. Muhasebat Divanına Âit İşler

Bir başkan, on iki üye ve birçok kâtip ve muavinden oluşan Muhasebat Divanı kendisine özgü bir nizamla kurulmuş; Divan başkanı ve üyelerine azledilmezlik hakkı verilmiştir. Bu hak Kanun-i Esasi'nin 106. Maddesine dayanıyordu ki metni şöyledir: “Muhasebat Divanı'nın azaları on iki kişiden oluşmuştur. Her biri padişahın emriyle atanır ve memuriyetleri hayat boyu sürer. Mebusan meclisinin ekseriyeti bu memurlardan birinin azledilmesi hususunda karar almadığı sürece görevde kalırlar.”²⁰⁶ Divan, devletin mâlî defterlerinin incelenme ve denetlenmesi üzerinde çalışır ve iki daireden oluşmaktadır.²⁰⁷

²⁰⁵ Salih KIŞ, “Osmanlı devletinde mali denetim Divan-ı Muhasebetin Tesis süreci” (, II Türkiye lisansüstü çalışmaları kongresi-Bildiriler Kitabı V, konya, 2012), s.1395-1403.

²⁰⁶ Fâris, *Kenzü'r-reğâib fî müntehabâti'l-cevâib*, c.6, s.24.

²⁰⁷ Bkz; Abdulaziz Muhammed İvaz, *El-idare El Osmaniyye fî vilayti Suriye* (Mısır: Dâru'l-Meârif, t.y.), s.210.

a. Maliye Dairesi: Bu daire maliyeyi ilgilendiren birçok işi üstlenmektedir:

1. Her bir vilayet ve sancaktan sadır olan mâlî gelirlerin yerinde doğrulanması ve ardından inceleme ve denetime tabi tutulması.
2. Merkezi defterdar tarafından her senenin sonunda tüm vilayetlerin harcamalarının dikkatli bir şekilde incelenmesi.
3. Divandaki muhasebecilerin önseçimi ve imtihanı.
4. Maliye Dairesi eski gelirlerden birinin tadili ve taşıyırı gerektiğinde bunu müzakere edecek yetkili makam olarak görülür.

b. Muhakemat Dairesi: Muhakemat Dairesi de en az Maliye Dairesi kadar önemli bir kurumdur. Bu dairenin de mâlî denetim alanında önemli sorumlulukları vardır.

1. Mültezim ve müteahhitlerin kendileri, birbirleri ve cumhur veya mahalli yönetimler arasında ortaya çıkan davalara bakmak.
2. Sözleşmelerin bedeli, tahriri ve sonlandırılmasıyla alakalı muhakematı zapt etmek.
3. Muhakemat Dairesi hak talep etmek üzere vezirler dışında sivil ve asker herkese dava açabilir.
4. Şahıslara haksız yere açılan davalarda davacı tüm harcamaların sorumluluğunu taahhüt eder.

3. 1. 3. 3. Muhasebat Divanı'nın İşleyişinin Genel Yapısı ve Denetim Çalışmaları

a) Divanın Çalışma Prensibi

Muhasebat Divanı'nın çalışma prensibi Salih Kış'ın tezinde zikrettiği şekildedir:

- Çalışma prensibi: Divan meclisi bir reis, azalar, savcı ve reisü'l-küttab'ın daima yanında bulunan bir görevliden oluşurdu.²⁰⁸ Bizzat Sadrazamın emriyle vazifeye getirilirlerdi. Yüksek rütbeli bu memurlar anayasal yemini eda etmelerinin ardından Muhasebat Divanı'ndaki dairelerden hangisinde görev alacaklarını seçerlerdi. Her iki dairenin de Muhasebat Divanı'nda bir araya getirilmesini müteakip divanın genel komisyonu haftanın belirli günlerinde toplanmaya başlardı. Bunlar cumartesi, salı ve perşembe günleriydi. Kritik bir durum söz konusu ise Divan, komisyonu perşembe günleri de toplantıya çağırabilirdi.²⁰⁹

²⁰⁸ Salih Kış, "Osmanlı Mali Denetiminden Bir Kesit: Divan-ı Muhasebat Reis-i Evveli ve Sanileri (1862-1908)", *Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, sy 6 (2011): s.283.

²⁰⁹ Salih Kış, "DİVAN-I MUHASEBAT" (Doktora tezi, SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, 2012), s.94.

- Memurların divan meclisinin genel toplantısına davet edilmesi: Hesapların incelenmesi işlemi esnasında Muhasebat Divanı başkanlığının resmi dairelerden gelen bazı talepleri mütalaa etmesi gerekirdi. Burada asıl amaç, defterlerden sorumlu muhasebecileri divanın genel komisyonu ile yapacakları bir toplantıya davet etmektir. Ayrıca divan başkanlığı, bu sorumluları daha önce üzerinde çalışılmış veya çalışılmamış olan muhasebe defterlerini incelemek üzere Divan genel toplantısına çağırma hakkına da sahipti. Divan başkanlığı tarafından sorumlulara bir takım sorular yöneltilir ve bu sorulara cevap vermek zorunda olan kimseler dinlenirdi.²¹⁰

- Raporların padişaha takdimi: Kanun-i Esasi'nin 105. Maddesi gereğince: "Her üç ayda bir devletin mâlî durumunu tüm ayrıntıları ile içeren detaylı bir rapor hazırlanıp meclis-i vükela başkanlığı vasıtasıyla Sultan Hazretlerine sunulacaktır."²¹¹ Padişah'a takdim edilen bu raporların ilki miladi 1879 yılının Teşrin-i Sani ve miladi 1880 yılı Şubat ayna aitti. Bu raporlar, dairelerin hazineye gönderdikleri icmali defterleri yapısında bulundurur ve mevcut nakdi varlık, gayrimenkuller ve borçları ihtiva ederdi²¹².

- Hesapları göndermekte geciken memurların cezalandırılması: Muhasebat Divanı hesaplardaki denetimi esnasında bazı zorluklarla karşılaşmıştı. Osmanlı müesseselerinde yaşanan sayısız zorluklardan biri de memurların hesap defter ve çizelgelerini belirlenmiş olan vakitte göndermemeleriydi. Sorumlular tarafından kesin bir şekilde anlaşılmıştı ki divana gönderilecek evrakların irsalinde görülen gecikmeler mâlî denetim organının istikrar ve tanziminde durmalara yol açıyordu²¹³. Divan, memurların hesapları göndermede gecikmeleri halinde yapılacak icraatlarla ilgili karar alınması için Maliye Nezareti ve Babıâli'ye birçok mektup göndermeye başlamıştır. Ancak bunun hiçbir faydası olmadı ve Divan bu hususta hiçbir geri dönüş alamamıştır. Bunun üzerine Divan başkanlığı Babıâli'den evrakları göndermeyi geciktirenler hakkında hukuki yaptırımda bulunmasını istemiştir. Bu süreçte Divan, Maliye Nezaretine de bir tezkire göndermiştir. Ayrıca buna uygun olarak muhasebe defterleri ve çizelgelerini göndermeyi geciktirenler hakkında aşağıdaki kararları almıştır²¹⁴

1. Hesap defterleri ve çizelgelerini göndermeyi bir kez geciktiren kimsenin maaşının yarısına el konulur.

²¹⁰ K1ş, s.95-96.

²¹¹ Bkz; Fâris, *Kenzü'r-reğâib fî muntehabâtî'l-cevâib*, c.6, s.24.

²¹² K1ş, "DİVAN-I MUHASEBAT", s.97.

²¹³ K1ş, s.99.

²¹⁴ K1ş, s.99.

2. Hesap defterleri ve çizelgelerini göndermeyi iki kez geciktiren kimsenin maaşının tamamına el konulur.
3. Hesap defterleri ve çizelgelerini göndermeyi üç kez geciktiren kimsenin görevine kesin olarak son verilir.

b) Denetim İşleri

Muhasebat Divanı'nın denetim işleri şu şekilde özetlenebilir ²¹⁵:

1. Mal tahsil etme ve harcamadan sorumlu devlet memurlarıyla alakalı hesapların incelenmesi.
2. Her yıl tüm dairelerin mâlî olarak incelenmesi.
3. Senede bir kez rapor ve senelik hülasanın Mebusan Meclisine gönderilmesi.
4. Her üç ayda bir meclis-i vükela riyaseti vasıtasıyla Sultan Hazretlerine detaylı bir rapor sunulması. Bu rapor devletin mâlî durumunu tüm ayrıntıları ile içermelidir.

Devam eden bu değişiklikler ve Muhasebat Divanı üzerinde süren istikrar sayesinde Osmanlı devletinin yaşadığı iktisadi olayların kötülüğünü ve özellikle de devleti yiyip bitiren borçların durumunu anlamış oluruz. Ayrıca iktisadi şerefini yeniden elde etmek ve devletin maliyesinin yeniden can bulmasını sağlamak için mâlî denetimden sorumlu bir nizamın teşkili konusunda Osmanlı Devletinin gösterdiği çabayı da görürüz. Muhasebat Divanı'nın kurulması, öncelikli kaynaklardan daha fazla gelir elde edilmeye çalışılması, israfın engellenmesi ve devlet görevlilerinin maaşlarında kısılmalara gidilerek devlet bünyesindeki israf düzeyinde harcamaların önüne geçilmesi gibi işlerin her biri bu çabaya ışık tutmaktadır.

3. 2. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının Sonuçları

3. 2. 1. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının İktisâdî Sonuçları

Mâlî divanların ve yerine getirdikleri görevlerin iktisâdî açıdan ne kadar büyük bir role sahip olduğunu anladıktan sonra, hem bu divanlardan hem de yerine getirdikleri görevlerden yoksun olan şu anki durumu ve bu çok sayıda divanın ortadan kalkmasından kaynaklanan sonuçları da incelemek ve gözlemlemek gerekir.

Divanların ortadan kalkmasının iktisâdî açıdan en önemli sonuçlarının şunlar olduğuna ulaşılmıştır:

²¹⁵ Bkz; Fâris, *Kenzü'r-reğâib fî müntehabâti'l-cevâib*, c.6, s.24.

Birincisi: İslam Devleti'nin Bazı İktisâdî Sistemlerinin Dışarıdan Alınması: Divanların oluşturduğu iktisâdî sistem ortadan kalktıktan ve ilgâ edildikten sonra, onun yerini tutacak yeni sistemleri incelemek gerekmektedir. Böylece İslam'a ve yöntemlerine aykırı bazı iktisâdî sistemlerin kuralları uygulanmaya başlanmıştır. En önemli iktisâdî ilkeleri, üretimde ferdî mülkiyet, rekâbet ve gelir giderlerin idâresi olan kapitalizm bunun örneklerinden biridir. Nitekim bu iktisâdî sistemi oluşturan temel amaç kârdır.²¹⁶ Bu ilkelerin gereğine uygun olarak bu sistem Divan Teşkilatı sistemine tamamen zıttır ve fakirlik ve açlığın artmasına neden olmuştur. Ayrıca büyük uluslararası şirketlerin, pazarlar kendi aralarında bölüşmek için anlaştıkları tekellik de ortaya çıkmıştır.

İkincisi: İktisâdî Diktatörlüğün Ortaya Çıkması: Divan sisteminde bu diktatörlüğe rastlanmamaktadır. Nitekim mesela Haraç Divanı'na bakıldığında, şehirler Müslümanlar tarafından fethedildikten sonra oralandaki arâzilerin mülkiyetinin oranın hâlihazırdaki sâhiplerinde kaldığı ve onlara belirli bir miktarda haraç koyulduğu görülmektedir. Bu uygulama, Hz. Ömer'in (ra) sahâbeyle istişâre edip onların da arâzilerin mülkiyetinin ziraat yapmaları için sâhiplerinin elinde kalması ancak onlardan haraç alınmasına icmâ' etmeleriyle başlamıştır. Komünizm gibi İslam hilâfetinin son dönemlerinde ortaya çıkan iktisâdî sistemlerde ise, iktisâdî bir diktatörlük kurulduğu görülmektedir. Nitekim üretim araçlarının hepsinin tek sâhibi devlet yapılmıştır ve bu araçların hepsini, halka karşı sağlanması gereken iktisâdî adâlete bakmaksızın kendi amaçlarını gerçekleştirmek doğrultusunda kullanan da odur. Bilakis halk; herhangi bir girişimde bulunamayan, başka işlerle uğraşamayan ve devletin başlarında olduğu, onun emri altındaki köleler hâline gelmiştir. Bu da onların yaptıkları üretimin randımanının düşük olması sonucunu doğurmuştur.

Üçüncüsü: Mâlî Denetim Eksikliği: Önceki bölümlerde divanların üç çeşit olduğu ve bunlardan birinin de mâlî denetlemeden sorumlu divanlar olduğu zikredilmişti. Bu, denetimin iktisâdî alanda, özellikle İslam Devleti'nde sahip olduğu önemi göstermektedir. Nitekim İslam Devleti'nin denetlemeden sorumlu birçok divanı vardı. Günümüzde ise hem kamunun malının ve devletin iktisâdının tümünün korunmasında asıl savunma hattı sayılabilecek bu kurumun eksikliğini çekmekteyiz. Nitekim bu savunma hattı, iktisat sisteminin tamamının temelini oluşturmaktadır. Bu hattın sağlam bir şekilde muhafazıyla, kurallar ve ilkeler geçerli ve uygulanır hâlde kalarak iktisâdî kalkınma ve büyümeyi sağlayabilir. Bu hattın kaybedilmesiyle de bütün kurallar delinir ve sistemde bozukluk ortaya çıkar, bu da devlet iktisâdını batmaya sürükler.

²¹⁶ Osama Dewedar, *En-Nazmü'l- İktisadiyye*, t.y., s.21.

3. 2. 2. Mâlî Divanların Ortadan Kalkmasının Toplumsal Sonuçları

Divan Teşkilatı'nın, gerek müslüman gerek gayr-i müslim olsun toplumun her kesiminin hayatına büyük bir etkisi vardı. Nitekim ona yetecek kadar nafaka, her bir Müslümanın evini ayakta tutuyordu. Atâ Divanı'nda erzakların belirlenmesi de her bireye bir ay boyunca yetecek şekilde yapılıyordu. Bu durum, Hz. Ömer'in (ra) Şam'ı ziyaret edip o toprağın sâhibi olan İbn Kâtûrâ'yı çağırıp şöyle demesinden anlaşılmaktadır: ““Bana bir kişiye aylık ve günlük olarak yetecek katığı söyle.” O da bir medy²¹⁷ ve bir kıst getirip şöyle demiştir: “Bir kişiye aylık olarak şu iki medy, bir kıst yağ ve bir kıst da sirke yeter.” Bunun üzerine Hz. Ömer (sav) de iki müdd buğday verilmesini emretmiştir.”²¹⁸ Buna ek olarak, maddi sıkıntıda olan gayr-i müslimlerin haracı da azaltılıyordu. Ancak bu sağlam sistemin kaybindan sonra bugün insanlar öncekine göre çok daha büyük bir maddi sıkıntı ve kriz içindedir. Nitekim bugünün aylık maaşına benzeyen atâ açısından bakılırsa, bugünkü memurların çoğuna bu yetmemektedir ve yıl boyunca borçlarla boğuşmaktadırlar; onların durumunu gözeten âdil hiçbir iktisâdî sistem de bulunmamaktadır. Vergiler açısından bakılırsa da, divan sisteminde bir gayr-i müslim maddî sıkıntı yaşadığında onun haraç vergisinin azaltıldığı görülmektedir. Bugün ise vergi sisteminin, ne Müslüman ne gayr-i müslim, ne fakir ne zengin ayırt etmeksizin işlediğini ve bu modern sistemin gözünde insanların hepsinin bir olduğunu görüyoruz.

Ayrıca sınıflar arasındaki fark da günümüzde oldukça açıktır. Bu, memur ya da tüccâr sınıflarında görebildiğimiz bir durumdur. Nitekim memurlara, maaşlarını hattâ birkaç katını elde etme fırsatı sunan rüşvet ve idârî işlerde bozukluk kurumların içinde fazlasıyla yayılmıştır. Ticârette de durum bundan farklı değildir. Nitekim tüccarlar, halkın fakir kesimini zâyî etmek pahasına çok büyük servetlere sâhip olmaktadır. Bunların hepsi, mâlî divanların sistemlerinde tâbî' oldukları ölçütlerin ortadan kalkmasına dayanmaktadır. Nitekim denetim ortadan kalmış ve gerek gelirler ve kaynakları konusunda, gerek harcamaların onu hakeden yerlere yapılması gibi mâlî işlerdeki incelemeler zayıflamıştır. Bunun bir sonucu olarak da, hem genel iktisâdî sistemin zayıflığı, hem de bireylerin rablerine olan imanı ve onun onları sürekli gördüğü bilincine bağlı olan otokontrollerinin zayıflığıyla iktisâdî bir kargaşa ortaya çıkmıştır. Bu da toplumun belirgin sınıflara ayrılmasına ve bir kesim servetinin kaynağına yani haram ya da helal olmasına bakmaksızın büyük bir servet sahibi iken, öte yandan başka

²¹⁷ **Medy:** Fethalı mim ve sakın dal harfi. Şam halkınınölçü birimidir. 15 mekiktir yani 22.5 sa' kadardır. Bu Hanifeler de (75,645 litre=73383,57 gram) ve cumhurda (61,83 litre=48870 gram). Muhammed Ruvas Kalaci, *Mu'cemu Lügatül Fukaha*, 3. bs (LÜBNAN: Darun Nefais, 2010), S.388.

²¹⁸ Bkz; İbn Asâkir ve Ebu Sa'd Ömer b. Garâme el-Amravî, *Târihü Medineti Dimaşk*, c.66, s.133.

kesimlerin de onlardan daha üstte olan tabakalar sebebiyle açlıktan kıvrılır halde olmasına yol açmıştır.

SONUÇ

Divan Teşkilâtı, İslâm'ın ilk asırlarından Osmanlı Devleti'nin yıkılışına kadar müslüman devletlerde, devlet sisteminin ve yönetim teşkilatının en önemli sacayaklarından biri olmuştur. Bu nedenle bu mütevazı araştırmamızda Divan Teşkilatı'nın iktisâdî ve mâlî önemi konu edinmiştir. Bu çalışmanın meseleyi sadece tarihi araştırmalar düzeyinde ele almanın ötesine geçmesi sayesinde, İslam iktisâdî alanında yapılacak olan iktisâdî-mâlî araştırmalarda da Divan Teşkilatı sisteminden istifade etmek mümkün olacaktır. Araştırmamız neticesinde ulaştığımız sonuçlar maddeler halinde şöyle sıralanabilir:

- İslam Devleti bünyesindeki birçok idârî ve iktisâdî sistem ve özellikle de Divan Teşkilatı sistemi acem kaynaklı ve gayr-i İslâmî temellere dayanmaktadır. İslam Devleti bu sistemleri başka devlet ve imparatorluklardan almış, ardından bu sistemleri geliştirmiştir. Ayrıca İslam öğretilerine uygun benzer başka sistemler de ortaya koymuş ve bunlar aracılığıyla İslam topraklarındaki toplum için iktisâdî ve sosyal adaleti gerçekleştirmiştir.
- Mâlî divanlar tek seferde kurulmuş değillerdir. Bilakis ülkelerdeki ilerleme ve genişleme çerçevesinde devletin bu divanlara ihtiyaç duyması üzerine kademeli bir şekilde ortaya çıkmışlardır.
- Pers İmparatorluğu ve diğer devletlerden Divan Teşkilatı sisteminin iktibas edilmesinin sebebi İslam Devleti'nin yeni kuruluyor olması ve devletin zenginliklerini idare edecek muhkem bir iktisâdî sistemin yokluğudur. Aynı şekilde beklenmedik bir surette iktisâdî kaynakların çoğalması ve çeşitli ülkelerden toplanıp gelen bu kaynakları idare edebilecek iktisâdî bir sistemin inşa edilmesi için ayrılacak bir vaktin bulunmayışı da bu sebeplerin arasında sayılabilir.
- Her ne kadar iktisâdî sistem başka devlet ve medeniyetlerden alınmış olsa da bu sistem uygulamaya dökülürken alındığı dil ve medeniyetin gereklerine göre hareket edilmemelidir. Bilakis sistemi kullanacak olan devletin diline nakledilmesi ve kullanılacağı mekânın gereklerine göre bazı yönlerinin düzenlenmesi gerekir. Bunun amacı, devletin iktisâdî güvenliğinin korunması ve bu devletin vatandaşlarının gözetilmesidir.

- İslam'dan önce idârî ve iktisâdî sistem ilkel ve basitti. Hz. Peygamber'in (sav) peygamber olarak gönderilişinin ardından gelişmeye başlamıştır ve kamunun maslahatı doğrultusunda gittikçe daha fazla gelişme kaydetmiştir.
- İslam Devleti'nde divanlar, hem çok sayıdadır hem de görevleri bakımından çeşitlilik arz ederler ve bir idârî teşkilat formundadırlar; ancak mâlî divanların iktisâdî açıdan incelenmesini ardından bu sistemin iki kısma ayrıldığını söylemek mümkündür: İdârî divanlar ve mâlî divanlar.
- İslam Devleti'ndeki mâlî divanlarda gördüğümüz bu çeşitlilik; her bir divanın bir veya daha çok iktisâdî alanda uzmanlaşması, hiçbirinin bütün alanları kapsayıcı özellikte olmaması sonucunu doğurmuştur. Ancak mâlî divanlar hep birlikte devletin iktisâdî açıdan gelişmesini sağlayan tam ve dengeli bir iktisâdî sistem oluşturmaktadırlar.
- Mâlî divanlar görevleri bakımından üçe ayrılırlar: İlk grup devlet hazinesine giren mâlî gelirlerden sorumludur. İkincisi, devlet hazinesinden çıkan giderlerden sorumludur. Son grup ise hem gelir hem de giderlerin mâlî açıdan denetlenmesinden sorumludur.

ÖNERİLER

Bu araştırma sayesinde ulaştığımız neticelere dayanarak aşağıdaki önerilerde bulunuyoruz:

- Mâlî divanların, hepsini kapsayan tek bir çalışmada değil, her birinin müstakil çalışmalarda detaylıca çalışılması.
- Toplanan mâlî gelirlerin idâresinde faal olan bir divanın etkilerinin nasıl olacağının anlaşılabilmesi için Nafakât Divanı'nın geniş bir şekilde ele alınması.
- Mâlî divanların, mâlî girdi ve çıktılarının idâresi ve denetlenmesinde kullandığı yöntemlerden istifade edilmesi.
- Mâlî divanların her birinin detaylıca incelenmesine ek olarak, mâlî divanların şu üç yönden araştırılması da mümkündür: Mâlî girdiler, mâlî çıktılar ve bunların denetlenmesi. Ancak bunların hepsi bu çalışmada olduğu gibi icmâlen değil, biri müstakil olarak detaylıca ele alınmalıdır.
- İslam Devleti'nin, iktisâdî bozulmaya yol açan Batılı iktisât sistemlerinden uzak durup mâlî divanlar sisteminden istifade etmesi.

KAYNAKÇA

- Abbasî, Hasan B. Abdullah: *Âsâru'l-Evvel Fî Tertîbi'd-Düvel*. Editör Abdurrahman Amîra. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 1989.
- Abd Elcenâbî, Muhammed İbrahim: “Dîvânu Nafakât Neş’etuhû Ve Tatavvuruhû”. *Mecelletü'd-Dirâsâti't-Târîhiyye Ve'l-Hadârîyye* 4, Sy 13 (2012).
- Abdurrahman B. Ali B. Muhammed El-Cevzî, Ebû'l-Ferec: *El-Muntazam Fî Târîhi'l-Mülûk Ve'l-Ümem*. Editör Muhammed Abdülkâdir Atâ Ve Mustafa Abdülkâdir Atâ. 2. Bs. 19 C. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1995.
- Abdülbâkî, Ahmed: *Meâlimu'l-Hadâratî'l-Arabîyye*. 1. Bs. Merkezü Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 1991.
- Adlân, Atiyye: “Müessesetü Beyti'l-Mâl Fî'n-Nizâmi'l-İslâmî”. *SİİRT ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ DERGİSİ* 3, Sy 1 (2017).
- Alî, Rüveyda: “Ususu'n-Nizâmü'l-İdârî Fî'l-Asri'l-Emevî”. *Mecelletü Câmiatu'l-Ba's*, 2017.
- Ammâre, Muhammed: *Kâmûsu Mustalahâti'l-İktisâdîyye Fî Hadâratî'l-İslâmîyye*. 1. Bs. Dârü's-Şürûk, 1993.
- Baydûn V.D, Cemîl: *Târîhu'l-Arabu'l-Hadîs*. 1. Bs. İrbid: Dâru'l-Emel, 1991.
- Belâzürî, Ahmed B. Yahya B. Câbir El-Bağdadî: *Fütûhu'l-Büldân*. 1. Bs. Kâhire: Şirketü Tab'î Kütübî'l-Arabîyye, 1901.
- Beyhâkî, Ebû Bekir Ahmed B. El-Hüseyin B. Ali (Ö.458) : *Es-Sünenü'l-Kübrâ*. Editör Muhammed Abdülkâdir Atâ. 3. Bs. Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2003.
- Bin Aşur, Suleyha: “Devru Echizeti Ed Devle Fi Er Rikabe Alal Emval El' Umumîyye Fit Türras Ve-T Tarih El İslamî”, 319-24. Cezayir: Külliyyetül Hukuk Ve'l Ulum İktisadiyye, Verkale Üniversitesi, 2005.

Bin Hayyan Veki',
Muhammed Bin Halef:

Ahbarul Kudat. Beyrut: Alemül Kütüb, T.Y.

Bin Kuddame, Cafer:

El Harac Ve Sina'atül Kitabe. Editör Muhammed Hüseyin Ez Zebidi. Daru Er Reşid Lin Neşr, 1981.

Bint Cafer Bin Salih,
Emani:

Devrul İnkişariyye Fi İz'afu-D Devletül Osmaniyye. Mısır: Darul Kahire, 2007.

Çiçek, Kemal:

Osmanlı Teşkilatı 6. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 1999.

Dahîl, Süleyman:

El-Fevz Bi'l-Murâd Fî Târîhi Bağdâd. Editör Muhammed Zeynhum. 1. Bs. Dâru'l-Âfâki'l-Arabîyye, T.Y.

Dayfullah, Muhammed
Bitâyen:

El-Hayatü'l-İktisâdiyye Fî Sadri'l-İslâm. Ürdün: Dâru'l-Furkân, 1987.

Devrî, Abdülazîz:

En-Nazmü'l-İslâmî. 1. Bs. Beyrut: Merkezü'd-Dirasâti'l-Vahdeti'l-Arabîyye, 2008.

Dewedar, Osama:

En-Nazmü'l- İktisadiyye, T.Y.

Ebi Muhammed, Abdullah
Bin Abdulhakem:

Siretü Ömer Bin Abdulaziz. Editör Ahmed Ubeyd. 3. Bs. Alemul Kütüb, 1984.

Ebû Halîl, Şevkî:

Hârûn Reşid. Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1996.

Ebû Mustafa, Naîme
Abdurabbih:

"En-Nazmü'l-İktisâdiyye Li Filistîn Fi Sadri'l-İslâm". Palestinian News & Info Agency, T.Y.
[Http://Info.Wafa.Ps/Ar_Page.aspx?Id=2169](http://Info.Wafa.Ps/Ar_Page.aspx?Id=2169).

Ebû Yûsuf, Ya'kûb B.
İbrahîm:

Kitâbu'l-Harâc. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1979.

Ebû'l-Fidâ İsmâîl B. Ömer
El-Kureşî Ed-
Dimeşki(Ö.774), İbn
Kesîr:

El-Bidâye Ve'n-Nihâye. 8. Bs. Beyrut: Mektebetü'l-Meârif, 1990.

Tefsîrû'l-Kur'âni'l-Azîm. Editör Sâmi Muhammed Es-

- Selâme. 1. Bs. Riyâd: Dâru Tayyîbe, 1997.
- El Bağdadi, Şehabeddin
Ebi Abdullah Yakut Bin
Abdullah El Hamevi Er
Rumi:
Mu'cemul Büldan. Beyrut: Dâru Sadr, 1977.
- El Hayari, Mustafa:
Ed Devavin Min Kitabul Harac Ve Sinaatül Kitabe.
Amman: EL Ürdüniyye Üniversitesi, 1986.
- El Hemedani, Abdulaziz
İlyas, Ve Ali Şüheylat:
Muhtasar Tarihul Irak. Beyrut: Darul Kütübul
İlmiyye, T.Y.
- El-Cehşeyârî, Ebû
Abdullah, Muhammed B.
Abdûs:
Kitâbü'l-Vüzerâi Ve'l-Kitâb. Editör Muhammed Es-
Sakâ, İbrahim El-Ebyârî, Ve Abdulhafiz Eş-Şelebî. 1.
Bs. Mısır: Matbaâtu Mustafa El-Bâbî El-Halebî Ve
Evlâdihi, 1938.
- El-Hac Hasen, Huseyin:
En-Nazmü'l-İslâmî. 1. Bs. Beyrut: Müessesetü'l-
Câmiîyyeti Li'd-Dirâsât Ve'n-Neşr Ve't-Tevzî, 1987.
- MF
El-Mevsûati'l-Fıkhîyye. 2. Bs. Kuveyt: , Vezâretü'l-
Evkâf Ve's-Şuûni'l-İslâmîyye, 1990.
- Elsadi, Ahmet Muhammet:
"Hükmü-Ltaziri Fi-Lmal". *İslam Hukuku
Araştırmaları Dergisi*, Sy 17 (2011): 283-308.
- En Nuveyri, Şahabeddin
Ahmed Bin Abdul
Vahhab:
Nihayetül Ereb Fi Fununil Edeb. Editör Ali Bin
Mulhim Ve Abdul Mecid Turhani. Beyrut: Darul
Kütübul İlmiyye, T.Y.
- Enis, İbrahim, Abdulhalim
Müntesar, Atıyyetu
Suleyha, Ve Muhammed
Halefullah Ahmed:
El Mu'cemul Vesit. 4. Bs. Mısır: Mecmaul Lüga El
Arabiyye, Mektebetü Eş Şüruk Ed Düveliyye, 2004.
- Esad V.D, Mûrîs:
Mevsûatü Min Tûrâsi'l-Kıbt. 1. Bs. Mısır:
Mektebetü'r-Recâ, 2004.
- Fâris, Selîm:
Kenzü'r-Reğâib Fî Müntehabâti'l-Cevâib. 1. Bs.
Astana: Matbaâtü'l-Cevâib, T.Y.
- Fevzî, Fârûk Ömer:
Târîhü'n-Nazmü'l-İslâmî. 1. Bs. Ramallah: Dârü-
Şürûk, 2010.

Fîrûzâbâdî, Muhammed B.
Yakub:

El-Kâmûsü'l-Muhît. 8. Bs. Beyrut: Müessesetü'r-
Risâle, 2005.

Hallâk, Hasan:

Ta'rîbü'n-Nükûd Ve'd-Devâvîn Fî'l-Asrı'l-Emevî.
Beyrut: Dâru'n-Nahdati'l-Arabîyye, 1988.

Hamûde, Abdülhamîd
Hüseyn:

*El-Hadârü'l-Arabîyyeti'l-İslâmîyye Ve Te'sîruhâ'l-
Âlemî*. 1. Bs. Kâhire: Ed-Dâru's-Sekâfiyye Li'n-Neşr,
2012.

Hasan, Ali İbrahîm:

Et-Târîhu'l-İslâmî'l-Âm. 3. Bs. Mektebetü'n-
Nahdati'l-Mısıriyye, T.Y.

Hasan Muhammed
Hüseyn, Halil:

“Ezvau Cedide Ala Tenmiyetu Beytul Mal Fil Asrıl
Emevî”. *Mecelletü Adabul Ferahidi*, Sy 18 (2014):
332-64.

Hatip El-Bağdâdî, Ebû
Ahmed B. Alî:

Târîhu Bağdâd. Editör Mustafa Abdülkâdir Atâ.
Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1971.

Hüseynî, Muhammed
Taha Hüseyn:

*Et-Tanzîmü'l-Mâlî Li'd-Devle Munzu Sadri'd-Devle
Hatta Sukûtu Devleti'l-Osmânîyye*. 1. Bs. El-
Merkezü'l-Arabî, 2017.

Hüsnîn, Abdünnâim
Muhammed:

Kâmûsü'l-Fârisîyye. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kitâbü'l-
Lübnânî, T.Y.

İbn Asâkir, Ebû'l-Kâsım
Ali B. El-Hasen İbn
Hibetüllah B. Abdullah
Eş-Şâfiî(Ö.571), Ve
Muhibuddîn Ebu Sa'd
Ömer B. Garâme El-
Amravî:

Târîhü Medineti Dimaşk. 80 C. Beyrut: Dâru'l-Fikr,
2001.

İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekir
Abdullah B. Muhammed
İbrahîm El-Absî(Ö.235) :

El-Musannef. Editör Usâme B. İbrahîm B. Muhammed
Ebû Muhammed. 1. Bs. Kâhire: El-Fârûk El-Hadîse
Li'tibâati Ve'n-Neşr, 2008.

İbn Hacer, Ahmed B. Alî
El-Askalânî(Ö.852) :

Fethü'l-Bârî. Editör Abdülkadir Şeybe El-Hamd. 1.
Bs. Suudi Arabistan: Mektebetü'l-Melik Fahd El-
Vatanî, 2001.

İbn Haldûn, Velîyüddîn
Abdurrahman B.

Mukaddimetü İbn Haldûn. Editör Abdullah
Muhammed Dervîş. 1. Bs. Dimaşk: Dâru Ya'rub,

- Muhammed: 2004.
- İbnü'l-Esîr El-Cezerî, El
İmam İzzeddin Ebil Hasen
Ali Bin Muhammed: *El-Kâmil Fî't-Târih*. 1. Bs. 11 C. Beyrut: Dâru'l-
Kütübü'l-İlmîyye, 1987.
- Esedül Gabe Fi Ma'rifetüs Sahabe*. 1. Bs. Beyrut:
Daru İbn Hazm, 2012.
- İbnü't-Tiktakâ,
Muhammed B. Ali B.
Tabâtabâ: *El-Fahrî Fî'l-Âdâbi's-Sultânîyye Ve'd-Düvelü'l-
İslâmîyye*. Beyrut: Dâru Sâdır, T.Y.
- İbrahîm Hasan, Hasan, Ve
Ali İbrahîm Hasan: *En-Nazmü'l-İslâmî*. Kâhire: Mektebetü'l-Nahda-L
Mısıriye, T.Y.
- İhsanoğlu V.D,
Ekmeleddin: *Ed-Devletü'l-Osmânîyye Târih Ve Hadâra*. Çeviren
Sâlih Sa'davî. İstanbul: Merkezü'l-Ebhâs Li't-Târih
Ve'l-Fünûn, Ve's-Sekâfi'l-İslâmî, 1999.
- İsmâîl Ömer, Erdolan, Ve
Câriye Şükrî Ramazân: "Ta'rîbu Ve İstihdâsu'd-Devâvîni Fetrete Hükmi'l-
Hülefâi'l-Emevîyyin". *Mecelletü Melevîye Li'd-
Dirâsâti'l-Âsârîyye Ve't-Târihîyye* 4, Sy 10 (2017).
- İzze, Abdulaziz. "Ed Devavin Et Tenfiziyye Fid Devle İslamiyye Edatü
Faile Lir Rikabe El Maliyye Fi En Nizam Külli
İslami". *El Tawassol*, Sy 51 (2017): 68-86.
- Kalaci, Muhammed
Ruvas: *Mu'cemu Lügatül Fukaha*. 3. Bs. LÜBNAN: Darun
Nefais, 2010.
- Kalkaşendî, Ebû'l-Abbâs
Ahmed: *Subhu'l-A'şâ*. Kâhire: Dâru'l-Kütübü's-Sultânîyye,
1919.
- Karûmî, Hamîd: "El-Muvâzene'l-Âmme Li Beyti'l-Mâl". Doktora Tezi,
Cezair Üniversitesi, 2009.
- Kaysî, Kâmil Sakr: *En-Nizâmü'l-Mâlî Fî Ahdi'l-Emevî*. 1. Bs. Dâru'l-
Kütübü'l-İlmîyye, 2017.
- Kazım Hüseyin, Ali: *Er Rkaba El Maliyye Fil İslam*. Bağdad: Külliye
Bağdad Lil Ulumul İktisadiyye, T.Y.
- Kazvîni, Abdülkerîm B. *Et-Tedvîn Fî Ahbâri Kazvîn*. Editör Azizullah Atârdî.

- Muhammed Er-Râfiî: Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 1987.
- Keremî, Ahmed Acâc: *El-İdâretü Fî Asri'r-Resûl- Sav-*. 2. Bs. Mısır: Dâru Selâm, 2007.
- Kış, Salih: “*DİVAN-I MUHASEBAT*”. Doktora Tezi, SELÇUK ÜNİVERSİTESİ, 2012.
- “*Osmanlı Devletinde Mali Denetim Divan-I Muhasebetin Tesis Süreci*”. Konya, 2012.
- “Osmanlı Mali Denetiminden Bir Kesit: Divan-I Muhasebat Reis-İ Evveli Ve Sanileri (1862-1908)”. *Uluslararası Tarih Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sy 6 (2011): 283-300.
- Kürd Ali, Muhammed: *Hutatü 'ş-Şâm*. 3. Bs. Dımaşk: Mektebetü'n-Nevrî, 1983.
- Mağlûs, Sâmî B. Abdullah B. Ahmed: *Atlasu'l-Halîfe Osmân B. Affân, (Silsiletü Atlasu Târîhu'l-Hülefâi'r-Râşidîn)*. 1. Bs. Riyâd: Mektebetü'l-Abîkân, 2006.
- Mahmûd El-Ömerî, Eşref Refîk: “*Eserü'l-Hadârateyni'l-Fârisîyyeti Ve'l-Bîzantîyyeti Alâ't-Tertîbâtî'l-İdârîyye Fî Ahd Ömer İbn'ül-Hattâb*”. Yüksek Lisans Tezi, Gazze İslam Üniversitesi, 2011.
- Makrîzî, Takiyüddin Ebû'l-Abbâs Ahmed B. Ali: *El-Mevâiz Ve'l-İtibâr Bi Zikri'l-Hutat Ve'l-Âsâr*. Beyrut: Dâru Sâdır, T.Y.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali B. Muhammed İbn Habîb El-Basrî(Ö.450) : *Ahkâmu's-Sultânîyye*. Editör Ahmed Câd. Kâhire: Dâru'l-Hadîs, T.Y.
- Menâsîr, Muhammed Abdülhafîz: *El-Ceyş Fî'l-Asri'l-Abbâsî'l-Evvel*. Amman: Dâru Mecdülâvî, 2000.
- Mes'ûdî, Ebu-L Hasen Ali B. Lhuseyin B. Ali: *Mürûcû'z-Zeheb*. Müessesetü Dâru'l-Hicret, T.Y.
- Metz, Adam: *El-Hadâratü'l-İslâmî Fî'l-Karnî'r-Râbî'l-Hicrî*. Çeviren Muhammed Abdülhâdî Ebû Reyde. 2 C.

- Kâhire: El-Merkezü'l-Kavmî Li't-Tercüme, 2008.
- El Mısrî, İbn Manzur El-İfrîkî:
Lisânü'l-Arab. 15 C. Beyrut: Dâru Sâdır, T.Y.
- Mısrî, Nureddîn El-, Ali B. Ebû Bekir B. Süleymân El-Heysemî:
Mecmau'z-Zâid Ve Menbau'l-Fevâid. Editör Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, 2001.
- Muayta, Züreyf Mezrûk:
Neş'etü'd-Devavîn Ve Tavruha Fî Sadri'l-İslâm. Birleşik Arap Emirlikleri: Merkezü Zayid Li't-Türâsi Ve't-Târih, 2000.
- Muhammed İvaz, Abdulaziz:
El-İdare El Osmaniyye Fi- Vilayti Suriye. Mısır: Dâru'l-Meârif, T.Y.
- Nebrâvî, Fethîye:
Târîhü'n-Nazm Ve'l-Hadâratî'l-İslâmî. 1: Dâru'n-Nahda'l-Arabîyye, 1980.
- Nesâî, Ebû Abdurrahman Ahmed B. Şuayb(Ö.303) :
Es-Sünenü'l-Kübrâ. Editör Hasan Abdülmuin Eş-Şelebî. 1. Bs. Beyrut: Abdülmuin Eş-Şelebî, 2001.
- Nevâfile, Muhammed Tefvik:
Es-Sıfâtü's-Şahsiyye Ve Simâtü's-Sülûkü'l-Kıyâdî İnde Halîfe Ömer İbnü'l-Hattâb. 1. Bs. Amman: Dâru Mecdülâvî, 2001.
- Reys, Muhammed Ziyaeddîn:
El-Harâc Ve'n-Nazmü'l-Mâlî Li'd-Devleti'l-İslâmîyye. 3. Bs. Mısır: Dâru'l-Meârif, 1969.
- Rızâ, Muhammed:
Zinnureyn Osmân B. Affân. 1. Bs. Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmîyye, T.Y.
- Rnisman, Steven:
El-Hadâratü'l-Bîzantîyye. Çeviren Abdülaziz Tefvik Câvid. 2. Bs. Mısır: El-Hey'etü'l-Mısrîyyetü'l-Âmmetü Li'l-Kütüb, 1997.
- Sabra, Afaf Seyyid:
El-İmbaratoriyyâni'l-Bîzantîyye Ve'r-Rumâniyye'l-Garbîyye Zeman Şarlmân. Dâru'n-Nahda'l-Arabîyye, 1982.
- Samarrâî, Hüsameddin:
El-Müessesâtü'l-İdâriyye Fî Devleti'l-Abbâsi. 2. Bs. Dâru'l-Fikri'l-Arabî, 1982.
- Semisem, Selam Abdülkerim Mehdî:
Es-Siyâsetü'l-Mâlîye Fî Târîhi'l-İktisâdî'l-İslâmî. 1. Bs. Amman: Dâru Mecdülâvî, 2010.

- Senyobos, Şarl: *Târîhu Hadâratî'l-Âlem*. Çeviren Muhammed Kürd Ali. 1. Bs. El-Cîze: Dâru Tayyîbe, 2012.
- Şa't, Nebîl Mustafa: "El-İdâretü'l-Ömerîyye". *Mecelletü'l-Endülüs Li'l-Ulûmi'l-İnsânîyye Ve'l-İctimâîyye* 10, Sy 6 (2015).
- Şemrî, Salih Hasan, Ve Şeymâ Abdülbâkî Mahmûd: "Et-Tanzîmâtü'l-İdârîyye Fî Ahdi'l-Halîfe Ali – R.Anhu- Ve Te'sîruha Ale'l-Müctema". *Tikrit Üniversitesi Beşeri İlimler Dergisi*, 2013.
- Şeyh, Muhammed: *Târîhu'l-İmparatorîyye'l-Bîzantîyye*. Kâhire: Dâru'l-Ma'rife'l-Câmîyye, 1994.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed B. Cerîr(Ö.310) : *Târîhü't-Taberî(Târihü'r-Rusul Ve'l-Mulûk)*. Editör Muhammed Ebû'l-Fadl İbrahîm. 2. Bs. Mısır: Dâru'l-Meârif, T.Y.
- Tehânevî, Muhammed Ali: *Keşfü Istilahâtî'l-Ulûm Ve'l-Funûn*. Editör Refik El-Acem. 1. Bs. 2 C. Mektebetü Lübnân, 1996.
- Telisî, Beşir Ramazân, Ve Cemâl Hâşim Ez-Züveyb: *Târîhu Hadâratî'l-Arabîyye'l-İslâmîyye*. 2. Bs. Dâru'l-Medâri'l-İslâmî, 2004.
- Tenûhî, Ebû Ali Muhsin B. Ali: *El-Ferec Ba'de's-Şidde*. Editör Abûd Eş-Şalcî. Beyrut: Dâru Sâdır, 1987.
- Tirmizî, Ebû İsa Muhammed B. İsa: *El-Câmiu'l-Kebîr*. Editör Beşşar Avâd Ma'rûf. 1. Bs. Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Yusûf, Abdûlmun'im, Ve Ali Es-Selâvî İsmâîl: "Tatavvuru'l-Müesseseti'l-Askerîyye Alâ Ahdi Seyyidinâ Ömer İbnü'l-Hattâb-R.Anhu-". *Mecelletü Câmiatü Şendî*, 2018.
- Zehebî: *Siyerü A'lami'n-Nübelâ*. Editör Şuayb El-Arnâvût V.D. 11. Bs. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1996.
- Zehrânî, Dayfullah Yahyâ: *En-Nafakât Ve İdâretuhâ Fî Devleti'l-Abbâsîyye*. 1. Bs. Mekke: Mektebetü't-Tâlibi'l-Câmî, 1986.
- Zeydân, Corci: *Târîhü't-Temeddünü'l-İslâmî*. 2 C. Mısır: Müessetü Hendâvî Li't-Ta'lîm Ve's-Sekâfe, 2012.
- Zeynep, Atîk: "Tatavvuru'd-Devâvîn Abre'l-Usûri'l-İslâmî". Yüksek

Lisans Tezi, Ebû Bekir Belkaid Üniversitesi, 2011.

Zirikli, Hayreddin:

El-A'lâm. 15. Bs. Beyrut: Dâru'l-İlmi Li'l-Melâyîn, 2002.

EKLER

Ek 1. İslam Devleti'ne İktisâdî Açından Büyük Etkisi Olan Devletleri Gösteren Harita

ÖZGEÇMİŞ

Ad Soyad: Bahjt MOUHAMD ALMOUSTAFA

Doğum Yeri ve Tarihi: Halep, Suriye. 1994.

E-Mail: bahjt.mouhamdalmoustafa@ogr.iu.edu.tr

Eğitim

- Lise: 2008 – 2012: Obeyde Bin el Cerrah – Halep – Ortalama: %86
- Lisans: 2014 – 2018: Yalova Üniversitesi - Ortalama: % 97.50
2017- 2018: Yalova Üniversitesi- Formasyon- Ortalama: % 100
- Yüksek Lisans: 2018-2020: İstanbul Üniversitesi –İstanbul- Ortalama % 86

İşleri

- 2010-2012: Arapça ve Kuran i-kerim Öğretmeni – Halep, Suriye
- 2017-2018: Arapça Öğretmeni -Yalova Merkez Rahmiye Palabıyık İmam Hatip Ortaokulu
- 2018-2020: Tercüman (Sağlık Bakanlığı'nda)- İstanbul, Türkiye

Kurslar

- 2016: Grafik ve Tasarım (Gençlik Merkezi) – Yalova, Türkiye
- 2016: Arapça Yazma Eserler Tahkik Kursu- Fatih Sultan Mehmet Vakıf üniversitesi – İstanbul, Türkiye
- 2017: Araştırma Metodolojisi – İDRAK-İnternet Sitesi
- 2018: İslam İktisadı Ve Finans - İstanbul, Türkiye
- 2019: Riske Dayalı Şeriat Denetimi- İstanbul, Türkiye

Diller

- Arapça: Anadil
- Türkçe: çok iyi
- İngilizce: orta